

(שם א, א). לא מצינו "ערב שבתות" ולא "ערב ימים טובים", לכן יש להניח ש"לילי" כאן נתפס כריבוי. ונחזור ונרשום כמה מאמרים שבהם "לילי" משמשת ליחיד: "לילה ויום כלילי שבת ויומו ואוכלת עימו" (נידה ד, ד); "ומציעין את המיטות מלילי שבת לשבת אבל לא משבת למוצאי שבת" (שבת טו, ג); "מעשה בר' טרפון שיצא בלילי שבת לבית המדרש ונתנו לו" (תוס' שבת ה, יג); "נדרה בלילי שבת... מפר בלילי שבת וביום השבת עד שתחשך" (נדר' י, ח); "נפלה דליקה בלילי שבת מצילין מזון שלוש סעודות, בשחרית מצילים מזון שתי סעודות" (שבת טז, ב); "מי שלא אכל בלילי יום טוב הראשון ישלים בלילי יום טוב האחרון" (סוכה ב, ו). לסיכום: נראה, שבתקופת התנאים שימשה הצורה ליחיד ולריבוי, ורק על פי ההקשר התחבירי והענייני ידעו להבחין ביניהם.

29. מאור

במקרא ובלשון התנאים משמשות שתי צורות ריבוי בתפוצה משלימה:

מקור	מאורות		מאורים*	
	נפרד	נסמך	נפרד	נסמך
מקרא	3	-	-	1
קומראן	3	-	-	-
תנאים	6	-	-	1

יש הבדל סמנטי: "מאורות" מכוון לשמש ולירח, ואילו "מאורי-" מכוון לאור טבעי או מלאכותי. "בזמן שהמאורות לוקין" (תוס' סוכה ב, ו); "כל מאורי אור בַּשָּׁמַיִם" (יח' לב, ח); "בורא מאורי האש" (בר' ח, ה).

30. מגדל

במקרא משמשות שתי צורות ריבוי:

צורן	נפרד	נסמך	נצמד
ות-	7	-	2
ים-	3	1	2

במגילות קומראן לרוב "מגדלות" (x5), ורק פעם אחת "חומה ומגדלים" (מגילת הציוויים). ואף בלשון התנאים נמצאו שתי הצורות:

צורן	נפרד	נסמך
ות-	4	1
ים-	5	-

"וחומת העיר ומגדלותיה" (שק' ד, ב); "בשובכות ומגדלות" (x_2 ; ספרא קח, 4). שאר המובאות הן מן התוספתא: "מפני מערות ומגדלות שביניהם" (עיר' ד, יא); "מצא מעות עשויות מגדלות חייב להכריז. מקצתן מגדלים ומקצתן אין מגדלין... וכמה הוא מגדלין שלשה מטבעות זו על גבי זו (ב"מ ב, ז). ושמא "מגדלות" שבראש המאמר נוצרה אגב גרירה ל"מעות עשויות"? "ולא את היקמין ולא את המגדלין שבתוכה" (ב"ב ג, ג); "אקונביאות שבמגדלים ושבקינופות והסובין והסיטון שלהם" (כלים ב"מ ב, ח); "היו שלשה מגדלים והאמצעי מובלע בינתיים" (עיר' ד, יב)? האם חל תהליך של בידול מורפולוגי כנגד ההבחנה הסמנטית שבין "מגדלות" (= בניין גבוה וכו') ובין "מגדלים" (= ארגז לאחסון) ולא נתגבש, או שמא טושטש בידי הסופרים בתוספתא? בתלמוד הירושלמי: "שובכות ומגדלות" (x_2); "חומות העיר ומגדלותיה" (x_2); "אבל לא את המגדלין ולא את היורה" (ב"ב יד ע"ג). בתלמוד הבבלי: "מרחצאות ומגדלות ושובכין" (ער' לב ע"א); "עתיד הקב"ה להוסיף על ירושלים אלף קפל מגדלים" (ב"ב עה ע"ב); "כמגדלין... כמגדלין שלשה מטבעין זה על גבי זה" (ב"מ כה ע"א).

3.1 מועד

בלשון המקרא ריבוי של "מועד" הוא "מועדים" (x_9), "מועדי-" (x_8), "מועדי + כינוי" (x_8), ורק פעם אחת נמצא הריבוי החריג: "לשבתות ולחגים ולמועדות" (דה"ב ח, יג). ספר דברי הימים בעצמו מכיר את אותה סדרת מילים בצורן האחר: "לשבתות ולחגים ולמועדים" (דה"א כג, לא; דה"ב לא, ג), המופיע עוד רק פעם אחת – בנחמ' י, לד ("השבתות והחגים והמועדים").

במגילות קומראן היחס המספרי משתנה בצורת הנפרד: מועדים (x_5), מועדות (x_2), וזה משקף תהליך התפתחות, שאת סופו אנו מוצאים בלשון התנאים. הצורה "מועדים" מופיעה רק פעמיים בכל ספרות התנאים: "כן ה' אלהינו ואלהי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים" (פס' י, ו) – כך בדפוסים, אך בכי"ק ובכי"ל ליתא "למועדים"; "אם היו מדיירים לשבתות ולמועדים" (תוס' שבי' ב, כ) – כך בדפוס ובכי"י וינה, אך ליתא בכ"י ארפורט. ובכן, הצורה "מועדות" נשתלטה בספרות התנאים (x_{26}).

בתלמוד הבבלי שתי הצורות שוות בשכיחותן: מועדים (x_9 כל אחת). ואף באותם צירופים ממש מצינו את שתי הצורות: "המבזה את המועדות" (x_3); "המבזה את המועדים" (x_2 – מכות כג ע"א; עח ע"א).

3.2. מים

במקרא הוא נוטה בנסמך בשתי דרכים, ובנצמד – בדרך אחת: "מי-", "מימי-" (עדיפות כמותית לראשונה [פי חמישה]); "מימי + כינוי". וכן המצב בקומראן. אף בלשון התנאים משמשות בנסמך שתי הצורות: "מי-", "מימי-", והעדיפות הכמותית לראשונה. התפוצה חופשית, ואפילו באותו צירוף אפשר למצוא את שתי הצורות: "מי רגלים" (x15) \ "מימי רגלים" (x25); "מי גשמים" (x9) \ "מימי גשמים" (x6).

פעם אחת נמצא בספרות התנאים ריבוי כפול – "מימות": "וכתליו עולים בכל מימות" (ספרא שכד). ומצאתי במדרש שמ"ר כב, ב: "וישב המים לא נאמר כאן אלא וישבו המים, מכאן שכל המימות חזרו".

3.3. מנעל

השם "מנעל" דחק את רגלי "נעל" המקראית.⁷⁷ ריבוי: מנעלים (x4), מנעליהם (x1), ורק פעם אחת נמצא "מנעלות הפינון" (כלא' ט, ז). בתלמוד הבבלי: מנעלין (x20), מנעלי + כינוי (x7).

3.4. מסמר

במקרא מתועדות שתי צורות ריבוי: "מסמרים" (ישעיהו; דברי הימים), "מסמרות" (ירמיהו, קהלת, דברי הימים).⁷⁸ אף בלשון התנאים מצויות שתי הצורות: "מסמרים" (x5, בתוס' שבת ד, ח). כי"ע וכי"ל גורסים "מסמרות" (x6), "מסמרותיו" (x1). ויש "מסמרות" במשמעות "יבלת" (x2 בתוס' נג' ב, יב; ספרא רנד). בתלמוד הבבלי: מסמרות (x4), מסמרותיו (x3), מסמרים (x2).

3.5. מצר (גבול, תחום)

במקרא: "בין המצרים" (איכה א, ג), "מצרי שאול" (תה' קטג, ג); בקומראן: "והשיגוני במצרים לאין מנוס" (הודיות ה, 29). בלשון התנאים: (1) "בסימניו ובמצריו" (ב"ב ג, ז – כי"פ. כי"ק: "ובנצרו" תוקן אל "ובמצריו"); אבל במקבילה שבתוספתא: "בסימניו ובמצריו" (ב"ב ו, כב); (2) "מקוותיה ומצרותיה" (תוס' מק' ו, א). בתלמוד הבבלי: מצרים (x6), מצריה (x2), "בסימניו ובמצריו" (ב"ק קו ע"א), "בסימנים ובמצרים" (ער' כא ע"ב).

77 רוב החוקרים סבורים, שאין "מנעליך" שבספר דברים מענייננו.

78 לענייננו אין הכתיב ס'ש וניקוד המ"ם (מ\מ) משנים דבר, לכן לא נתרפטו.

36. מקצוע

שם זה (במשמעות פינה, זווית) בריבוי מתועד בשני ספרי מקרא: "לְשֵׁנֵי הַמִּקְצֵעַת" (שמ' כו, כד; לו, כט); "וּמִקְצֵעוֹתָיו" (יה' מא, כב); "אַרְבַּעַת מִקְצֵעוֹת הַחֶצֶר" (שם מו, כב) לצד "אַרְבַּעַת מִקְצֵעֵי הַחֶצֶר" (שם, כא).
אף בלשון התנאים מתועדות שתי הצורות:
א. "בארבע מקצועות שלארבעים ארבעים אמה" (מיד' ב, ה). בדפוס "מקצועותיה";
"שמונה מקצועות של תורה גופי הלכות" (תוס' עיר' ח, כד). כך בכי"ו, אבל בכי"א ובקטע גניזה: "מוקצעי". בדפוס ובכי"ל: "מקצועי".
ב. "אילו שמונה מוקצעי תורה" (תוס' חג' א, ט. בכי"ע ובכי"ל: "מקצועי").

37. מראה

במקרא מתועדת צורת הריבוי בנצמד בלבד: "מראיך", "מראיו", "מראינו" \ "מראיהם" (סה"כ 12 פעמים). בלשון התנאים מתועדות גם צורות הנפרד והנסמך, אך בצורת ריבוי אחרת, והתפוצה משלימה.

צורן	נפרד	נסמך	נצמד
-ות	30	15	-
-ים	-	-	40

38. משל

במקרא ריבוי רגיל: "משלים" (x3), "משלי" (x4). בלשון התנאים נראה לי, ששימשה צורת הריבוי "משלות", אבל מעתיקים דחקו צורה זו מפני "משלים" המקראית: "בטלו מושלי משלים" (סוטה ט, טו) – כך בדפוס, בכי"פ ובכי"ל. אבל בכי"ק: "משלות"; "בחידות ובמשלים" (ס"ב קג, עמ' 102) – כך בפנים ובכתבי-יד אחדים, אבל בדפוס ובכי"י לונדון ליתא, ואילו כ"י רומי גורס "ובמשלות".

בתעתיק היירנימוס למש' א, א (לפי כתב-יד מאמצע המאה התשיעית): maslot.⁷⁹ התלמוד הבבלי מכיר רק את הצורות "משלות" (x7), ובנסמך: "משלות כובסין", "משלות שועלים".

39. נדבך

במקרא הוא נמצא רק בארמית שבעזרא (ו, ד): "נְדַבְכִין". בלשון התנאים חלוקים שני חיבורים. במשנה – "שלשה נדבכין שהן שנים עשר טפח" (אה' יד, א); בתוספתא – "אפילו בתוך שלשה נדבכות שהן שנים עשר טפחים" (2 x אה' יד, ח). בירושלמי: "נדבכין" (x4).

79 על פי י' ייבין, מסורת, עמ' 937, הערה 194.

40. סביב

מקור	סביבות -	סביבות + כינוי	סביבי -	סביבי + כינוי
תורה ונביאים ראשונים	8	16	-	-
נביאים אחרונים ומיכה	7	19	2	6
איוב ותהלים	2	7	-	4
ספרי בית שני	6	6	-	-
מגילות קומראן	1	1	-	1

בלשון התנאים משמשת בעיקר הצורה "סביבות" – בנסמך (x_{11}) ובנצמד (x_2) , אבל בתוספתא מצויה צורת הנצמד במשקל אחר: "סביביו" (x_6) , "סביביה" (x_2) . בתלמוד הבבלי משמשות שתי הצורות בנצמד: "סביבות + כינוי" (x_{10}) , "סביבי + כינוי" (x_{11}) .

41. עיר

במקרא ריבוי "ערים", וממנו נגזרו הנסמך והנצמד. אבל בפסוק אחד מצאנו "עִירִים": "וַיְהִי לוֹ שְׁלֹשִׁים בָּנִים רִכְבָּיִם עַל שְׁלֹשִׁים עִירִים וְשְׁלֹשִׁים עִירִים לָהֶם" (שופ' י, ד). האם זאת הייתה צורה דיאלקטית, והמחבר השתמש בה למשחק מילים? ואם כן, שמא הצורה היתה "עיירות", והמחבר שינה את צורתה לצורכו? בלשון התנאים נתפשטה הצורה "עיירות" בנפרד, והיא דחקה את רגלי "ערים" כמעט כליל. אבל בנסמך ובנצמד המצב כבמקרא:

עירות	ערי -	ערי + כינוי
60	30	5

"עיר אחת עושים עיר הנדחת ואין עושין שלש עיירות נידחות" (ס"ד צב, עמ' 154).⁸⁰ זהו המצב גם בתלמוד הבבלי, אלא שבו כבר מזמנות מעט צורות נסמך גם מהריבוי החדש: "עיירות ישראל" (x_2) .

42. עולם

במקרא ריבוי רגיל: "עולמים" (x_{11}) , "עולמי עד" (x_1) . וכן בוקמראן. אף בלשון התנאים הריבוי השכיח הוא "עולמים" (x_9) , אבל לידו משמשת "עולמות" (x_2) . ונראה לי, שיש התניה תחבירית-סמנטית:

⁸⁰ צורת היחיד "עיירה" היא תוצאת גזירה לאחור שנתרחשה רק בדורות האחרונים, ועמה חל בידול סמנטי: גדולה (עיר) \ \ קטנה (עיירה).

א. כמת מדויק (שם מספר) + "עולמות": "שלש מאות ועשרה עולמות" (עוק' ג, יב); "שלוש כריתות בשלשה עולמות" (ס"ב קיב, עמ' 121).

ב. בשאר המקרים – "עולמים", כגון: "רבון כל העולמים" (תוס' סוטה ו, ז); "בית העולמים" (= בית המקדש – ס"ד נד, עמ' 55); וכן "חי העולמים", "לעולמי עולמים" ועוד.

"עולם" ו"עולמים" מציינים במקרא נצחיות, ומכאן גם הכינוי לבית ה' "בית עולמים". לשון התנאים השתמשה להוראה זו ב"עולמים", לרוב בצירופים המקראיים ממש. אבל היא השתמשה ביחיד "עולם" להוראת "תכל ומלואה", וייחודה לכך את הריבוי "עולמות". וכך בירושלמי: "עתיד לנחול שני עולמות" (יב' טו ע"ב); אבל בבבלי יש חריגים, כגון: "זוכה ונוחל שני עולמים העוה"ז ועוה"ב" (בר' ז ע"ב). ונמצאו כתבי־יד המקיימים את הגרסה "שני עולמות".⁸¹

4.3. עצם

במקרא מתועדות שתי צורות הריבוי:

צורן	נפרד	נסמך	נצמד
ות-	12	20	35
ים-	4	-	12

בבן־סירא: "עצמתם" (מט, י); בקומראן: "בעצמותי" (הודיות ח, 30), "בעצמתם חרפה" (Q34 101, 3); "ובעצמי יתפרדו" (הודיות ז, 4).

בלשון התנאים נשתלטה הצורה "עצמות" (כ־100 פעמים במשנה ובתוספתא) בנפרד, בנסמך ובנצמד, ורק שלוש פעמים נמצא הצורן האחר:

1. "בית שמי' או' רובע העצמות מן העצמים... ובית הלל או' רובע העצמות מן הגוויא" (עד' א, ז), ופירש הרמב"ם (וגם רע"ב ועוד): "ממתיים הרבה [=מגופות רבות], אבל בית הלל התנו שיהיו מגוף אחד". ובכן יש כאן הבחנה: עצמות = bones: עצמים = corps. ושם השפיע הפסוק "לְהוֹצִיא עֲצָמִים מִן הַבֵּית" (עמוס ו, י).

2. "מעשר בהמה ששמטו גידיו וקרניו ועצמיו וטלפיו וחלביו ועורו וגזתו" (תוס' בכ' ז, טו).

3. "המקדש בבשר מעשר... בגידיו ובעצמותיו ובקרניו ובטלפיו אינה מקודשת" (תוס' קיד' ד, ו) – כך בכי"ע, אך בדפוס ובכי"ו – "ובעצמיו". בשתי המובאות האחרונות "עצמיו" ניתנת להתפרש כגרירה מורפולוגית לשכנותיה (קרניו, טלפיו וכו').

44. עקב

ריבוי במקרא: א. "עֲקָבִי" ($x3$), "עֲקָבִי + כינוי" ($x3$); ב. "עֲקָבוֹת מְשִׁיחָךְ" (תה' פט, נב), "וְעֲקָבוֹתֶיךָ לֹא נִדְעוּ" (שם עז, כ). בספר בן-סירא: "בעקבותם" (טז, ג). בלשון התנאים נדירה צורת הריבוי: "בעקבות המשיח חוצפה תיסגיי" (סוטה ט, טו); "מה שתחת עקבי רגליכם הייתם אומרים" (ס"ד יד, עמ' 23). אבל אפשר שיש בידול צורני בין השימוש הרגיל ("עקבי רגליכם") ובין השימוש המושאל ("בעקבות..."). בבבלי מצוי "עקבי + כינוי" ($x9$), וכן "מבין עקבי רגליכם" (סנה' קח ע"ב); "בעקבות משיחה" (סוטה מט ע"ב).

45. עשרון

במקרא ריבוי של "עֶשְׂרוֹן" (= מידת היבש, בשיעור עשירית האיפה) הוא לעולם "עֶשְׂרוֹנִים" ($x19$ – כולן בספרים ויקרא ובמדבר). וכן במגילת המקדש. העיון בקונקורדנציה למשנה ולתוספתא מעלה, שבלשון התנאים יש לכאורה תפוצה חופשית בין "עשרונים" ($x11$) ל"עשרונות" ($x18$), אך די בעיון בכתבי-היד של המשנה לעמוד על מה שאירע בגלגוליהם של הטקסטים התנאיים:

הריבוי	מקרא	תוספתא	משנה		ספרא	ספרי
			דפוסים	כי"ק		
עשרונים	19	3	8	-	-	-
עשרונות	-	15	3	11	4	4

נראה אפוא, שהדפוסים תיקנו על פי המקרא (ואולי על פי התלמוד הבבלי שנהג אחרי המקרא), שכן ההקשר הענייני והתחבירי מקראי הוא: שני עשרונים, שלושה עשרונים. ומצאנו את שת הצורות ניצבות זו לזו במדרש פסוק: "מה אילו שני עשרונות אף הללו שני עשרונות... אילו שני עשרונות אין הללו שני עשרונות 'לחם תנופה שתיים' שיהו שוות; 'שני עשרונים' (וי' כג, יז) – שיהוא שוים" (ספרא תמח-תמט).

46. עת

ריבוי במקרא: א. "עֵתִים" ($x14$, כולם בספרי בית שני); ב. "לַעֲתוֹת בַּצֶּרֶה" ($x2$, תה' ט-י); "עֵתִיתִי" (שם לא, טז). בבן-סירא – "עתות" (מג, ו). ובקומראן: "עֵתִים" ($x5$), "עֵתִיהֶם" ($x1$).

בלשון התנאים נצטמצמו שימושיה של "עת": א. "עֵתִים" ($x10$); ב. "לַעֲתוֹתֵי עֶרֶב" ($x4$). כגון: "לא כל העתים שווים" (תמיד א, ב). "עתים שהוא שונה" (טה' ד, ב); "לַעֲתוֹתֵי עֶרֶב הִצִּיתוּ בּוֹ אֶת הָאוֹר" (תוס' תע' ג, י). ביטוי זה מקביל למקרא "לַעֲת עֶרֶב", ואכן בספרי דברים מצינו חילוף נוסחאות:

"לעיתות ערב הלכו וישבו להם" (טז, עמ' 26), אבל בכ"י רומי ובכתב-יד אחרים: "לעת ערב". ופעם אחת בכינויים: "היודע שעותיו ועיתותיו" (מכיל' פסחא יג, עמ' 43) – כך בדפוס, בכ"י מינכן ובילקוט. בכתב-יד אחרים (ובפנים): "שעותיו ועונותיו".

47. פונדיון

שם זה מקורו בלטינית – pondium⁸², וריבויו בלשון התנאים בשתי דרכים: "פונדיונים", "פונדיונות". ונראה בבירור, שהתפוצה ביניהם משלימה, וההתניה תחבירית:

הצורן	משנה	תוספתא	ספרא
שני פונדיונים	1	4	1
פונדיונות	2	3	4

כך בכתב-יד של המשנה (כ"ק), של התוספתא (כ"י וינה) ושל הספרא (אססמני 66), והסטיות בכתב-יד אחרים ובדפוסים מועטות. הדפוסים שיבשו את ההבחנה. הנה הדוגמה מהמשנה: "ארבעה פונדיונות מפונדיון לדינר. שמונה פונדיונות משני פונדיונות לדינר" (ב"מ ד, ה). אבל בכ"ק: "פונדיונות... פונדיונות... פונדיונים". השווה את ההבחנה בדרך דומה: רחלים \ חמש רחלות.

48. פרדס

ריבוי יחידאי במקרא: "גִּנּוֹת וּפְרָדְסִים" (קה' ב, ה). בלשון התנאים נמצאת גם הצורה "פרדסות", ונראה שהתפוצה ביניהן מוסדרת: "פרדסים" משמשת רק בצירוף "גנות ופרדסים" (x6) כדרך המקרא, ודי בסטייה קלה להשתחרר מכך, כגון: "שהיו פותחין את גנותיהן ופרדסותיהן לעניים" (תוס' פס' ג, כא). בשאר המקרים: "פרדסות" (x1), "פרדסות סבסטי\יריחו" (x4). מצאתי חריג אחד: "והדירים והגנות והפרדסות שבתוכה" (תוס' ער' ה, יד) – האם די היה ביידוע שבסדרת השמות כדי להשתחרר מן הקשר למקרא?

49. פרט

שם זה מופיע, כנראה, במגילת ברעית דמשק יג, 8: "ויספר לפניהם נהיות בפרתיה". בלשון התנאים ריבוי נדיר: (א) "הזדונות והשגגות הכלללות והפרטות" (ס"ד ב, עמ' 82

⁸² יסטרוב מזכיר dupondium (מטבע שערכה שני איסרים). לפי זה נצטרך להניח את שימוט התחילית du בעברית, ואולם אפשר שלשון התנאים שאלה את התיבה pondus, pondium, שמשמעה "משקל", מדיאלקט שבו כבר שימשה בשפת המקור בהוראת "מטבע". אני מודה לידידי ד"ר מיכאל ויצמן, שסייעני בבירור עניין זה במילון הלטיני.

11); (ב) "הזדונות והשגגות הככלים והפרטים" (ס"ז ו, כג, עמ' 247); "לעולם יהא אדם כונס דברי תורה כללים, שאם אתה כונסם פרטים מייגעים אותן" (ס"ד שו, עמ' 336).

בירושלמי – "מה שהתקין זה כללין ופרטין" (שק' ה, א). בבבלי מצויה "פרטות" בלבד: "כללות ופרטות" (x2); "כללות נאמרו בסיני ופרטות באהל מועד" (סוטה לז ע"ב; חג' ו ע"ב). אבל "פרטי פרטות" (ברייתא בחולין סה ע"א).
האם "פרטים" עיקר בלשון התנאים, והמאמר בספרי דברים "פרטות" נשתנה בהשפעת המצוי בבבלי, או שמא גרירה היא לרצף השמות המסתיימים ב"-ות"?
השווה: ערך "כלל".

50. פרי

במקרא אין נמצאת צורת הריבוי. באיגרות בר-כוכבא: "פירות" (x2). בלשון התנאים ריבוי הוא "פירות", "פירות-", "פירותיהן" וכיו"ב. ואולם בהיות הסומך "פירות", תבוא צורת הנסמך "פירי" (x4), למשל: "עושים פירות ופירי פירות" (ס"ד שכד, עמ' 376); "ובפירי פירותיהן עד עולם" (כת' ט, א). אבל: פירות האילן, פירות הארץ, פירות שביעית וכיו"ב.
אף בתלמוד הבבלי מצוי "פירי פירות" (x18), אבל גם "ובפירותיהן ובפירות פירותיהן" (כת' נו ע"א).

51. פרצוף

שם זה מקורו ביוונית – $\pi\rho\acute{o}\sigma\sigma\omicron\upsilon\pi\omicron\nu$. ריבוי בלשון התנאים "פרצופות" (x6 בתוספתא). הריבוי "פרצופין" בנפרד מתועד בברייתא דמלאכת המשכן: "מעשה חושב – שני פרצופין", כנגד המקבילה שבתוספתא: "מעשה חושב שני פרצופות" (שק' ג, יד). אבל בנצמד נמצא חילוף בין כתב-היד: "לפי שאין פרצופיהן דומין זה לזה" (תוס' בר' ו, ב). כך בכ"ו ובדפוס, אבל בכי"ע: "פרצופותיהן".
בבבלי מצויות שתי הצורות: "פרצופות" (x7); "פרצופין" (x4), "פרצופיהן" (x2).

52. צלם

ריבוי במקרא רגיל: "צִלְמֵי-" (x7), "צלמי + כינוי" (x3). וכן בקומראן: "צלמים" (x2), "צלמיכם" (x1).
בלשון התנאים מצויה הצורה "צלמים" (x6), אבל בנצמד מצינו פעם אחת "צלמותיו": "כיפו איקונותיו ושיברו צלמותיו ופסלו מטבעותיו" (מכיל' בחדש ח, עמ' 233). כך בכ"י מינכן, בכ"י אוקספורד ועוד, אבל בכמה כתב-יד אחרים ובדפוס: "צלמיו". האם "צלמותיו" היא פרי גרירה?
בבבלי מצויה הצורה "צלמים" בלבד (x7).

53. קבר

במקרא שכיחות שתי צורות הריבוי:

צורן	נפרד	נסמך	נצמד
ות-	6	4	2
ים-	1	9	11

כללתי בצורת הנסמך את שם המקום "קברות התאווה" ($x5$ בתורה). במגילת הנחושת יב, 11: "וקברין על פיה".

בלשון התנאים נשתלטה הצורה "קברות" בנפרד, אבל נותרה תפוצה חופשית בנסמך, ולא נזדמנה צורת הנצמד.

צורן	נפרד	נסמך
ות-	40	5
ים-	-	7

פירוט: א. קברי ארץ ישראל, קברי בית דוד ($x2$), קברי אבות ($x2$), קברי מלכים ($x2$); ב. קברות אבותיו ($x2$), קברות בית דוד ($x3$).

במאמר אחד חלוקים כתבי-היד: "יש אומ' בקברי מכלים קבור, הלך משה ועמד על קברי מלכים" (תוס' סוטה ד, ז) – כך בכ"ע, אך בכ"ו: "קברות" ($x2$). האם "קברות מלכים" נבנה בהשפעת הצירוף המקראי? ובכלל נראה לי, ש"קברי-" עיקר בלשון התנאים. היא נמצאת בצירופים לא-מקראיים, כגון "קברי ארץ ישראל", והיא נמצאת בצירוף מקראי בשינוי צורה, כגון "קברי מלכים", "קברי אבות". אבל "קברות" אינה משמשת אלא בצירופים מקראיים.

54. קול

ריבוי במקרא "קולות" ($x12$), וכן בבן-סירא ובקומראן. אף בלשון התנאים הריבוי בנפרד: "קולות" ($x4$). אבל בנסמך מצינו ריבוי אחר: "ויהי קולות – קולי קולות מיני קולות משונים זה מזה" (מכיל' בחודש ג, עמ' 214); "קול קולי קולות ולפיד לפידי לפידים" (שם ט, עמ' 235).

וכן מצאתי בבבלי: "מוציאין ממנו בקולי קולות... בקולי קולות... שמוציאין ממנו בקולי קולות" (בר' טו ע"ב). השווה: "פירי פירות".

55. קלח

שם זה משמש בלשון התנאים בהוראה של קנה מעובה, ענף יחיד בצמחים. ריבוי: א. קלחים ($x6$), קילחי אילן ($x1$); ב. קולחות, קילחות ($x4$).

בשני מקומות במשנה מצאתי חילופי נוסחאות במשקלי השם, אך לא בצורן הריבוי שלו: 1. "בקנים ובקליחות חובטין אותו" (מנ' י, ד) – כך בדפוס, אך בכי"ק: "ובקולחות"; 2. "המוכר קלחי אילן בתוך שדהו" (פאה ג, ה) – כך בדפוסים ובכל כתבי-היד, אך בכי"ק: "קולחי" (ותוקן ל"קילחי").

56. קרן

במקרא שימושיו של שם זה מגוונים, ויש שצורות הריבוי משמשות בערבוביה:
 א. בראש הבהמה: קרנים (x3), קרנים (x1 – דנ' ח, ג), קרני ראם (x2), קרנות שן (x1), קרניו (x1), קרניו (x2), קרניכם (x3).
 ב. מכשיר, כלי דמוי קרני בהמה: קרנות (x4), קרנות הגוים (x1), קרני ברזל (x2).
 ג. בהשאלה – "גבורה": קרני רשעים (x1), קרנות צדיק (x1); ושניהם בפסוק אחד: "וכל קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק" (תה' עה, יא).
 ד. בהשאלה – "אור": קרנים.
 ה. פינות המזבח (דמויות קרן): קרנות (x1), קרנות המזבח (x14), קרנותיו (x10).

ואף בלשון התנאים שימושיו מגוונים, וצורות הריבוי שלוש הן:

א. בראש הבהמה: "קרנים" (זב' ג, ד); קרני-, קרניו, קרניה.
 ב. פינה, זווית: קרנות, קרנות-, קרנותיו, קרניו.
 ג. אור: קרנים (x2).
 ד. תשלום היסוד: "שני קרנים וחומש" (תר' ו, ד).

57. רב

במקרא "רב" משמש לשני עניינים עיקריים: א. כמות (רב, רבה, רבים, רבות); ב. שם במשמע "שר, ממונה", והריבוי מתועד פעמים בנסמך: "ורבי המלך" (יר' מא, א). בלשון התנאים נעלם "רב" ככמת (ואת מקומו ירשו "מרובה", "הרבה"). הוא משמש שם בשלושה משמעים: א. "רבים" (רק כך!) בהוראת "ציבור" (ניגוד ליחיד); ב. "רב" במשמע "אדון", וריבוי אינו מתועד; ג. "רב" במעמד "מורה", וריבוי מתועד בנצמד: "רבותי", "רבותיו", "רבותינו".

58. רחל

במקרא ריבוי רגיל: "רחלים" (בר' לב, טו; שה"ש ו, ו); "רחליה" (בר' לא, לח). בלשון התנאים ריבוי על שתי דרכים: רחלין, רחליו; רחלות. לכאורה, תפוצת שתי הצורות חופשית. ולא היא! מצאתי התניה תחבירית-לקסיקלית ברורה: לעולם "רחלים", אבל "חמש רחלות". תמונה זו ניטשטשה לחלוטין בדפוסים, כעולה מן הטבלה הזאת.

צירוף	ספרי זוטא	משנה		תוספתא		מכילתא	ספרי
		דפוסים	כי"ק, כי"פ, כי"ל	כי"ו	כי"א		
שתי\ø רחלים	1	9	12	5	6	2	1
רחליו	-	-	-	1	1	-	-
רחלות	-	3	-	1	-	-	-
שתי רחלות	-	1	רחליו	-	-	-	1
חמש רחלות	-	4	4	4	4	-	1

ובכן, אם נתעלם מדפוסים המשנה, נמצא שיש שני חריגים בכל ספרות התנאים:

1. "בית שמיי אומרים שתי רחלות" (ס"ד קסו, עמ' 216). למעשה, זאת מובאה במשנתנו (חול' יא, ב), ושם ראינו, שגרסת אבות־הטקסטים היא "רחלים".
2. "רחלות יוצאות כבונות" (תוס' שבת ד, א) – כך בכי"ו ובדפוס, אך בכי"ע ובכי"ל: "רחלין". והרי מצאנו שעל משנה מקבילה (שבת ה, ב) נחלקו דפוסים המשנה ("רחלות") ואבות־הטקסטים ("רחלים").

נעבור עתה לפרש את המסופר בעניין זה בתלמוד הבבלי:

שנינו במשנה: "ראשית הגז אינו נוהג אלא ברחלים... בית שמיי אומ' שתי רחלין... חמש רחלות גוזזות... דב' ר' דוסה וחכמ' אומ' חמש רחילות גוזזות כלשהו" (חול' יא, א-ב – לפי כי"ק).

והבבלי מספר: "כי סליק איסי בר היני אשכחיה ר' יוחנן מתני ליה לבריה רחלים. אמר לה אתנייה רחלות. אמר ליה: כדכתיב רחלים מאתים. אמר ליה: לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמן" (חול' קלז ע"ב).

רוב המפרשים לא נתנו דעתם לעובדה, שגם בלשון חכמים יש "רחלים" ויש "רחלות". ואם כן, מה תיקן ר' יוחנן?

בעל "תפארת ישראל" הוא היחיד שהציג את השאלה במפורש. בפירושו למשנה א' הוא נאלץ להציע תירוצים דחוקים מאוד, אבל בסוף דבריו הוא מציע הסבר בכיוון הנכון:

ואפשר עוד דמה שאמר ר' יוחנן לשון תורה לחור ולשון חכמים לחור ר"ל דבלשון תורה נקראים בכל מקום רחלים, אבל בלשון חכמים לפעמים רחלים ולפעמים רחלות. והכא נקט התנא לשון רחלות, והרי חייב אדם לומר בלשון רבו (הור' א, ג) וזה היה כל הקפידה של ר' יוחנן על איסי.

וקדם לו בעל הפירוש "תוספות יום טוב" בהערותו הכללית למשנה א: "ברחלות וכך גרס, כבדפוסים] אע"ג דכתיב רחלין מאתים, לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמן, כדאיתא בגמרא".

ואף החוקרים החדשים נתלבטו בשאלה זו והציעו מה שהציעו:

1. רי"נ אפשטיין סבור,⁸³ שלציון שם הקיבוץ שימש בלשון חכמים "רחלים" בלבד (כלא' א, ט ועוד), אולם לציון נקבות רבות נפרדות שימש "רחלות" (חול' יא, ב; תוס' ב"מ י, יא). ועם כינויים גם בריבוי: "רחליו" (בכ' ב, ז). והוא מעיר, שבארץ-ישראל נשתמרה מסורת זו, אולם בבבל היו שתפסו לשון מקרא ושינו גם ברבות נפרדות: "רחלים". בהשפעת דברי ר' יוחנן שיבשו הסופרים את הנוסח. אבל אין דבריו מתקבלים על הדעת, שהרי מצינו "שתי רחלים" כנגד "חמש רחלות" – כמת מדויק מקדים את שתי הצורות!

2. סוקולוב מעיר,⁸⁴ שמשנת כלא' ט, א ("וצמר רחלים") קדומה, ולפיכך גרס בה התנא "רחלים" ולא "רחלות" של לשון חכמים. אבל בפרק ה דשבת, שיש בו משניות מאוחרות, כבר לא הוסיפו לדקדק בזה.

3. ח' ילון אינו מסתיר את תמיהתו בהערותיו למשנת שבת (ה, ב):⁸⁵ "ואיני יודע מפני מה לא גרסו הנוסחאות הישנים 'רחלות', אף בשאר המשניות, ואף בחולין יא, א גרסו 'שתי רחלים'; הרי לדברי ר' יוחנן המפורשים, לשון חכמים 'רחלות'".

4. על זה מעיר לו ש' ליברמן:⁸⁶ "כנראה, היתה מסורת לר' יוחנן שר' דוסר בן הרכינס שנה 'רחלות', אבל בכל שאר המשניות 'רחלים' כלשון המקרא, שהרי במשנת חולין הסמוכה למשנתו אינו נוהג אלא ברחלים. והגרסה 'רחלות' בהוצאות שלנו היא תיקון על פי הבבלי".

לדידי, הדברים ברורים: ר' אסי לימד את בנו את המאמר "חמש רחלים גוזזות", ועל זה העיר לו ר' יוחנן (חול' יא, ב). וזאת הערתו הנכוחה של רש"י על אתר. וכן העיר ר' שלמי העדני (בעל "מלאכת שלמה") למשנה חול' יא, ב: "חמש רחלות גמ' כי סליק איסי בר היני וכו'", ומשום כך "חמש רחלות" נתקיים בכל מקום ולא נשתבש, ולפיכך בעקבות דרבי ר' יוחנן תוקנו מאמרים נוספים: רחלים < רחלות!

ואין הצורה "רחלות" מיוחדת למסורתו של ר' דוסא בן הרכינס (חול' יא, ב). היא מצויה בכל מקום כשקודם לה הכמת "חמש". התניה זו והעובדות המעידות עליה אינן זזות ממקומן, גם אם לפי שעה אין בידינו להסביר את צמיחתה של התופעה.

5.9. שובך

ריבוי בלשון התנאים "שובכות" (x7 במשנה, בתוספתא ובספרי), אבל במשנה אחת מצינו "שובכים" (פס' ד, ז); כך בכל אבות-הטקסטים. בבבלי מרובה צורת "שובכין" (x7) על פני צורת "שובכות" (x7). וצורה יחידה

83 מבוא, עמ' 383-384.

84 ספר קלויזנר, ירושלים תרצ"ז, עמ' 120.

85 מבוא, עמ' 74.

86 בהערותיו שנרפסו אצל ח' ילון, פרקי לשון, עמ' 473.

זו (ב"ב כג ע"ב) אינה אלא חלק מהמאמר של התוספתא (ב"ב א, ז: "נמצא בין שני שובכות").

60. שטר

בלשון התנאים נמצאו שתי צורות ריבוי, אבל תפוצתן משלימה:

צורן	נפרד	נסמך	נצמד
ות-	48	-	13
ים-	-	29	-

אף בבבלי זהו המצב בכלל, אלא שבצורות הנצמד מצינו "שטרותיו" (x13) לצד "שטריו" (x1), "שטריהם" (x1). הראשון הוא פרי גרירה, כנראה: "אפילו עבדיו מטלטליו ושטריו" (ער' לג ע"א). לשני אין לי הסבר: "משיקרו את שטריהם ויחזרו בהם חזרה גמורה" (סנה' כה, ע"ב).

61. שניץ (רצועה)

היחיד "שניץ" מנוקד בכי"ק "שִׁנִּץ" (במקום "שִׁנְצִין" שבדפוסים ומק' י, ד). ריבוי "שנצות" (x2), ונצמד פעם אחת: "כיס של שנצות שניטלו שנציו" (כלים כו, ב). בבבלי: "שנצים" (x5).

62. שולחני

ריבוי של שם זה בלשון התנאים נדיר: א. "בחמשה עשר בו שולחנות היו יושבין במדינה" (שק' א, ג); ב. "השולחנין באין ונוטלין אותן בשכרן" (תוס' שק' א, ח). בני תימן גורסים משקל אחר: "שלחני", "שלחנות": "ואין משגיחין בוי"ו שאחרי השי"ן".⁸⁷ בתלמוד הבבלי: "שולחנות" (x3).

63. שלטון

במקרא לא נזדמנה צורת ריבוי. בלשון התנאים נחלקו החיבורים בצורת ריבוי: א. "שלטונים" (x5 – בספרי דברים); ב. "שלטונות" (x2 במכילתא, x1 ברשב"י). במאמר אחד במכילתא נמצאו חילופים בין כתב־היד: "והיו לו שלטונות מסוף העולם ועד סופו" (בשלח א, עמ' 87) – כך לפי כ"י אוקספורד, כ"י מינכן והילקוט, אך לפי מדרש חכמים: "שלטונים".

64. תמחוי

שם זה משמש במשמע "קערה ומה שדומה לה", וריבוי בספרות התנאים: "תמחויין" (x7). רק פעם אחת מצאתי, שהוא משמש בהשאלה ("אחד מכלי העגלה") וריבוי אחר: "הסומך והמחגר והתמחיות" (כלים יד, ד).

ד. שמות בעלי צורן -ת-\-ה

1. אִשָּׁה

במקרא מצינו פעם אחת ריבוי ישיר משם זה: "אִשֹּׁת הַזָּמָה" (יח' כג, מד). אבל הריבוי המצוי הוא: נשים, נְשִׁי-, נְשִׁי, נשיכם, נשיהם. ואולם לצדם מצוי מעט גם "נשותיהם", במקורות אלו: יב' טז, ד; שם, ז (ליתא בכי"ק ובכי"פ); תוס' כת' ה, ח (x2); מכיל' פסחא יג, עמ' 46 (בכ"י אוקספורד ובכ"י מינכן: "נשיהן"). רשב"י ו, ב, עמ' 6.

ובכן, בגוף הנסתרים בלבד נמצאה תפוצה חופשית בין שני הצורנים, והיחס "נשיהן: נשותיהן" הוא 5:10.

עוד מצאתי שהצורה "נשיהן" מופיעה לרוב ברצף "נשיהם ובניהם\ועבדיהם" (7 מתוך 10; חמש במשנה), וגם במקרא שבע פעמים (מתוך 20) מצוי הרצף "נשיהם ובניהם". ושם "נשותיהן" נדחקה מפני "נשיהן" המקראית ובהשפעת הרצף שעליו דובר?

בלשון האמוראים יש חידוש: הצורן "-ות" מצוי גם בגוף המדברים:

בירושלמי – נשינו (x1) \ נשותינו (x1); נשיהם (x4) \ נשותיהם (x1).
בבבלי – נשיהם (x5) \ נשותיהם (x40); נשי (x4), נשיו (x11) \ נשותינו (x5).

2. גבינה

הריבוי הרגיל של שם זה מזדמן במשנה פעמיים: "המוריים וגבינות בית אונקייקו" (ע"ז ב, ד); "מפני מה אסרו גבינות של עכו"ם" (שם, ה). אולם כי"ק וכי"פ גורסים בשני המאמרים צורת יחיד, כלומר אין צורת הריבוי מתועדת במשנה.

הריבוי החריג מתועד בתוספתא: "הדגין והגבינין המסודרין" (שבת יב, טו); "החלב והגבינין" (זבין ב, ה).

ובכן, באבות הטקסטים אין שתי צורות בריבוי, ואף בירושלמי ובבבלי אין צורת הריבוי מתועדת.

3. דמעה

במקרא בא הריבוי הרגיל – "דמעות". ואף בספרות התנאים זהו הריבוי המצוי, אולם גם הריבוי החריג מזדמן: "זלגו עיניו דמעות" (סוטה ז, ח) – כך בדפוס ובכי"פ, אך

בכ"ל ובכ"ק: "זלגו דמעיו". וביטוי זה ממש מופיע בתוספתא זב' ב, יז: "זלגו דמעיו".
וכנגד זאת – "וזלגו דמעוניהם" (ס"ד פ, עמ' 146). וכך בירושלמי: "זלגו דמעיו
ואמר" (יומא מא ע"א) כנגד "זלגו עיניו דמעוניהם" (שק' מט ע"א; הור' מח ע"ב).

4. חבילה

ריבוי בלשון התנאים בשתי דרכים אך ביחסי תפוצה משלימה: חבילות (x1) \ חבילי
[קש\עצים וכו'] (x15).
אף בבבלי זהו המצב הרגיל: חבילות (x8), חבילי- (x22), אבל כאן נמצאת גם הצורה
"חבילין" (x2).

5. טיפה

בלשון התנאים מתועדות שתי צורות הריבוי: טיפות (x1), טיפין (x16), טיפי- (x2).
"שתי טיפות של גשמים" (תוס' סוטה ג, ז) – כך בכ"ו ובדפוס, אך בכ"א נוסח אחר,
וליתא "שתי טיפות"; "שלוש טיפין" (ב"ב ה, ח); "כשתי טיפין של זבוב" (תוס' נידה ד,
י); "טיפי דמים" (תוס' יומא ב, טז); "ולא כטיפין הללו של מטר" (ס"ד שו).
וכיוצא בזה בבבלי: טיפין (x12), טיפי- (x9), אבל פעם אחת: "כמה טיפות יש בים"
(הור' י ע"א).

6. מחילה

במקרא נמצא הריבוי הרגיל: "במערות צרים ובמחלות עפר" (יש' ב, יט), וכך לרוב גם
בספרות התנאים, כגון: "מחלות שתחת היכל חול" (תוס' כלים ב"ק א, יא). ואולם גם
הריבוי החריג מתועד: "שעשך מחילים מחילים" (ס"ד שיט, עמ' 365).

7. מעה

בלשון התנאים ריבוי של שם זה רגיל: מעות, מעותיו וכיו"ב. אבל במאמר אחד
חלוקים כתבי-היד: "נותן אדם מעה לחנווני... לא זכו לא מעותיו... שזכו לו מעותיו"
(עיר' ז, יא) – כך בדפוס ובכ"ל, אבל בכ"ק: "מעותיו" (x3)! ובכ"פ פאריס
(ובכ"י ליידן לירושלמי): "נותן אדם מעיו... מעותיו... מעותיו"⁸⁸. ובבבלי מצוי הריבוי
"מעין", כגון כת' סד ע"א; בכ' נ ע"א.

8. עדשה

במקרא (x4) ובלשון התנאים (x22) מתועדת צורת הריבוי "עדשים" (= מין ירק). צורת
היחיד "עדשה"⁸⁹ נמצאת בלשון התנאים (x34) אך בהוראת "כלי, מידת השיעור",
ורבוייה "עדשות" (x3), כגון: "מקום הגריס תשע עדשות" (נג' ו, א); "הדפין והלולבין

88 וכן גורס יונה אבן ג'אנח בספר השרשים, ערך מע.

89 אף כאן מציע לנו מילון בן-יהודה את הערך המיוחד "עדש" לצורת הריבוי "עדשים".

והעדשות מנגבן והן טהורין" (תוס' ע"ז ח, ג).⁹⁰ נראה אפוא, שנוצר בידול צורני כנגד שני שימושיה.
בבבלי מצויה הצורה "עדשים" בלבד (x50).

9. פינה

במקרא מצוי הריבוי הרגיל "פנות" (x11), ורק פעם אחת נמצא גם הריבוי החריג: "שער הפנים" (זכ' יד, י), ואף בלשון התנאים נמצא "פנותיה" (x1), "פינותיו" (x1) לצד "פנים": "ונתת על השלחן לחם פנים לפני תמיד – שיהא לו פנים" (מנ' יא, ד) – כך בדפוסים ובפירושי המשנה (שתהא לו צורת פנים), אולם בכי"ק ובכי"פ: "שיהוא לו פנים".⁹¹
בבבלי תמיד "פינות" (x9), "פינותיו" (x2).

10. פרידה

מקורו של שם זה (בהוראת "אחד מזוג בני יונים שלקרבן) אינו ברור. ריבוי במשנה "פרידות" (x4), "פרידיהן" (x1), אולם אבות-הטקסטים גורסים בכולן "פרידין", וכן בספרא (x1) ובתוספתא ("פרידיהן" – x1). נראה אפוא, שמקור "פרידות" שבדפוסים המשנה הוא הבבלי, שבו מצויה "פרידין" (x8), ולצדה "פרידות" (x2).

11. קליפה

בלשון התנאים ריבוי המצוי הוא "קליפין" (x5), "קליפי" (x30), "קליפיהן" (x4). אבל נמצא מעט גם הצורן האחר – "קליפות", כגון: "ומפלת כמין קליפין אדומין... קליפות אדומות" (תוס' נידה ד, ג). בכי"ו: "קליפין" (x2); "כל הקליפין מיטמאות... שלש קליפין בבצל" (עוק' ב, ד). כי"ק גורס "הקליפות... קליפין".⁹²
לא כן בבבלי: "קליפות" (x3), "קליפותיהן" (x1), "קליפי" (x17). אבל האם ממנו חדרה "קליפות" למשנה ולתוספתא?

12. שנה

במקרא ריבוי בשתי דרכים: בנפרד לעולם "שנים".⁹³ הנסמך והנצמד – שתי צורות להם: "שני" (x25) \ "שנות" (x9); "שני + כינוי" (x5) \ "שנות + כינוי" (x11).
הצורן "ות" מצוי כמעט רק בספרי אמ"ת.⁹⁴ בלשון התנאים נצטמצם תחום התפוצה

90 במאמר המקביל שבתוס' טה' יא, טז רשום במהדורת צוקרמנדל "והעדשים", אבל בקונקורדנציה של האקדמיה – "והעדשות".

91 בקונקורדנציה של האקדמיה נקבעה צורה זו תחת הערך "פן".

92 מסכת עוקצין (עם כל סוף סדר טהרות) הועתקה בידי סופר אחר בכי"ק.

93 וכבר נמצאה צורת הנפרד "שנות" בעמונית. וראה הערתנו לערך "יום".

94 מחוץ לספרי אמ"ת היא מצויה במקומות אלו: דב' לב, ז: "זכר ימות עולם בינו שנות דר ודר"; יש' לח, י, טו ("שנותי"); יח' כב, ד ("שנותיך").

החופשית, שכן הנפרד והנסמך לעולם בדרך "שְׁנִים", "שְׁנִי-", ורק בנצמד משמשות שתי הצורות זו לצד זו. הנה הטבלה המסכמת:

מקור	שני-	שני+כינוי	שנות-	שנות+כינוי
מקרא	25	5	9	11
קומראן	10	-	-	-
תנאים	23	2	-	12
בבלי	50	8	-	41

מבדיקת צורות הנצמד לכינוייהן עולה, שמדובר בנסתר אחד בלבד: "שניו" (x2),⁹⁵ "שנותיו" (x5), "שנותיהם" (x4), "שנותיה" (x1).⁹⁶ ובתלמוד הבבלי: "שניו" (x8) \ "שנותיו" (x31), "שנותי" (x1), "שנותיה" (x3), "שנותינו" (x1), "שנותיהם" (x5). ונראה, שצורת הנצמד העדיפה את הצורן "-ות", ומבית שני ואילך אפשר שהיא הייתה הצורה היחידה.⁹⁷

13. שפה

ריבוי במקרא הוא כדרך הזוגי: "שְׁפָתַי", "שְׁפָתֵי+כינויים". צורת הריבוי נמצאת שבע פעמים. פעם אחת בנסמך – "וּשְׁפָתוֹת כְּסִיל" (קה' י, יב), ושש פעמים בנצמד: ישעיהו, תהלים כ (x2) ושיר השירים (x3). גם בבן-סירא נמצאת הצורה "שפתותי" (נא, כב), ליד הריבוי הזוגי. בקומראן מתועדות צורות הזוגי בלבד, ופעם אחת: "וספות ישר אל הראוש שתים מזה ושתים מזה" (מלחמת בני אור ה, 12). סופר מגילת ישעיהו השלמה כתב "שפאותיכה" במקום "שְׁפָתֶיךָ" שבנוסח המסורה (לז, כט). קוטשר שיער,⁹⁸ שהסופר נתכוון לצורה מעין "שפאותיכה" (אחותה של "שפיותיך"), ואין זו אלא "שפיות" שבלשון חכמים. בלשון התנאים נדיר שימושה של "שפה" במשמע "איבר בפה": "שפתים" (x3),

95 ס"ד קיח, עמ' 178: "שש שנים יעבד... ברח וחזר, מנין שמשלם לו שניו?" – כך בכ"י רומי ובדפוס, אבל בכ"י מינכן, בכ"י אוקספורד ובכ"י לונדון: "שנים".

96 ואף במקרא מצינו בנסתר "שְׁנִי" (x3) \ "שנותיו" (x1), אבל גם בשני גופים אחרים נמצאו שני הצורנים: "שְׁנִינִי" (x1) \ "שְׁנִינִי" (x1); "שְׁנִינִי" (x1) \ "שְׁנִינִי" (x1). צורן אחד נמצא בשלושה גופים אחרים: "שְׁנִינִי" (x3); "שְׁנִינִי" (x4); "שְׁנִינִי" (x1).

97 לפחות בשני פסוקים אפשר לראות, שנבחר הצורן האחר לשם חריזה או מתוך גריזה ל"מים" שבתקבולת, והכול בשירה, כמובן: כי כל יְמֵינוּ פנו בעברתך \ כְּלִינוּ שְׁנִינִי כמו הגה" (תה' צ, ט); "וכלו יְמֵיהֶם בטוב \ צו שְׁנִינִי בנעימים" (איוב לו, יא).

98 הלשון, עמ' 486.

"ביטוי שפתיים" (x3). ופעמיים נמצא הריבוי האחר: "שפתותיה" (מק' ח, ה); "ומדבר בשפתותיו" (ס"ב קמא, עמ' 187). צורת הריבוי מצויה בעיקר בשימושה המושאל "שפת הכלי והבגד", ומשקלים אחדים לה:

1. "שפתי-" — x2 (אה' יא, ט: "שפתי החדות\כפישה").
2. "שפתות" — x1 (תוס' כלים ב"ק ו, ט: "תנור ששפתות שופעות לתוכו"); "שפתות + כינוי" — x11 (משנה⁹⁹ תוספתא וספרי).
3. "ספיות" — x3 (כלים ד, ד; ח, ט; תוס' כלים ב"ק ו, יז).
4. "ספות" — x1 (תוס' כלים ב"ב ז, ז).

14. תהלה

במקרא ריבוי תמיד "תְּהִלֹּת" (x5), תְּהִלֹּת- (x4). במגילות קומראן: "תהלותוהי" (מגילת הציוויים); "תהלי-" — x7 (תהלי פלא \ ברכותיו \ זמירות קדשו \ הודות נפלאותיו) — כולן במגילת שירות עולת השבת.

בלשון התנאים נתייחד שם זה בריבוי לציון שם הספר המקראי, וצורתנו נשתנתה: "תהלים", תילים", כגון: "שיר המעלות שבתילים" (סוכה ה, ד). וכן בירושלמי: "ספר תילים" (x14). ובבבלי: "ספר תהלים" (x17); "תילי דבי" (x2).

15. תמרה

במקרא ריבוי של השם "תמר" (ושל "תִּמְרֵי") הוא "תִּמְרֵי" (x8). בלשון התנאים משמשת צורת היחיד "תמרה" לציון העץ ולציון פריו, כגון: "ונובלות התמרה" (דמ' א, א = תמרים הנושרות מן האילן); "התקדשי לי בתמרה זו" (קיד' ב, א).

בריבוי יש בידול צורות כנגד שני שימושיה: "תמרים" (x60) — לציון הפרי; "תמרות" (x12) — לציון הענפים וגבעולי פרחים בדמות התמר.

וכבר הרגיש קאסובסקי בחריג היחיד הנמצא במשנה והעיר עליו בקונקורדנציה: "מפירות שבהרים ומתמרות שבעמקים" (ביכ' א, י). ואולם כך רק בדפוס, ואילו אבות-הטקסטים גורסים "ומתמרים". ונראה שהסופרים נגדרו אחרי "פערות".

ההבחנה הזאת קיימת גם בבבלי: "דבש תמרים", "שכר תמרים" וכיו"ב, אבל "תמרות" (x5) = הצמח וחלקיו.

16. תפילה

במקרא נמצא הריבוי רק פעם אחת: "כָּלֹו תְּפִלֹּת דָּוִד בֶּן יִשָּׁי" (תה' עב, כ). בלשון התנאים מצינו שתי צורות ריבוי:

א. "תפילות" (כבמקרא) יחידאית: "הרביתי כמה תפילות וכמה בקשות" (ס"ד לו, עמ' 49).

⁹⁹ באה' י, ו גורסים כל אבות-הטקסטים "שפתיה" (ולא ש"שפתותיה").

ב. "תפילין" (x100), "תפילין" (x5) – "טוטפות" המקראיות.
היחיד "תפילה" משמש בשתי ההוראות, כלומר גם יחיד של "תפילין" (x8) או של אחד משני החלקים, כגון: "תפילה שליד אינה מעכבת שלראש" (מנ' ד, א).

4. תפוצת צורני הנקבה בבינוני במקרא ובמשנה

א. מבוא

העברית על כל רבדיה מכירה שני אלומורפים לצורן הנקבה בבינוני: ת־ה, אולם יחסי התפוצה ביניהם משתנים מרובד אחד לאחר, הן בכללים הן בפרטים. מטרת דבריי להלן היא לתאר את יחסי התפוצה בין שני האלומורפים במקרא ובמשנה ולבחון את טיב השינויים שביניהם. לבסוף אביא טבלת סיכום, שתציג גם את המצב בלשון ימינו,¹⁰⁰ ואעיר על זיקתה לשני הרבדים הקלאסיים.

המונח "בינוני" משמש כאן בצד המורפולוגי בלבד, ולכן יכלול התיאור שלי את כל צורות הבינוני של שבעת הבניינים, בין שהן משמשות פועל בין שהן משמשות שם. ואולם כדי לפשט את התיאור לא כללתי בבניין הקל את צורות בינוני פֿעול, משום שצורן הנקבה המצטרף אליהן הוא לעולם ת־ה בכל הגזרות: כתובה, נשואה, בנויה, סוגה, רדודה. וכן בכל רובדי הלשון.¹⁰¹

המיון העיקרי לקבוצות נטייה הוא על פי גזרות הפועל, ורק לעתים מתפצלת גזרה מסוימת לקבוצות שונות על פי הבניינים. אולם לענייננו הגזרות פ"נ, פ"א, פ"י (=עולות פה"פ) נוהגות כשלמים לכל דבר, שכן אין פה"פ משפיעה על בחירת צורן הנקבה. ודבר זה יפה כוחו בכל רובדי הלשון: שומרת, אוכלת, יורדת, נופלת; משביתה, מאכילה, מושיבה, מפילה וכיו"ב.

ובזה הדרך אנהג בגזרות ע"ו וע"ע. בבניינים הכבדים ייחשבו פועלי הגזרות הללו שלמים, בין שהם נוהגים כדרך פולל, פולל והתפולל,¹⁰² בין שהם נוהגים כדרך השלמים, כגון: מחוללת, מתפוררת, מחללת, מתהללת; מקימת, מתכוננת.¹⁰³ ואף בבניינים האחרים ייחשבו פעלים אלה לגזרות ע"ו וע"ע רק אם הם נוהגים כחסרים, כגון: קמה, נכונה, מקימה, נקלה. אבל צורות כגון "מודדת" ו"נקצצת" ייחשבו שלמים.

כמו כן כל פועל מגזרת ע"ו וע"ע הנוהג בבניין מסוים כדרך אחת מהגזרות עלולות

100 פירוט מלא נמצא במאמרי, "תפוצת צורני הנקבה בבינוני בעברית של ימינו", פרקים, ז (שנתון מכללת שיין), תשמ"ז, עמ' 97-102.

101 וכן הוא במשקלים אחרים של הקל: פֿעל, פֿעל, פֿעל – לעולם יצטרף הצורן ת־ה כבשמות התואר. 102 משקלים אלו של הבניינים הכבדים מיוחדים הם ללשון המקרא. בלשון חז"ל נמצא שרידים בלבד.

103 דרך זו מצויה במקרא בעיקר בפועלי ע"ע, אבל בלשון חז"ל היא מצויה אף בפועלי ע"ו.

פה"פ, ייחשב לענייננו כשלמים, כגון: מוקמת, (ק-ו-ם, על דרך פ"י); נידונת (ד-ו-ן, על דרך פ"נ).

ב. התפוצה בלשון המקרא

ספרי הדקדוק הקלאסיים למקרא אינם מלמדים אותנו דבר על יחסי התפוצה של הצורנים, לא דרך כלל ולא בגזרה מסוימת ובבניין מסוים. הם מסתפקים, כדרכם, בדוגמות ספורות.¹⁰⁴ אנו הצגנו את כל צורות הבינוני שבמקרא,¹⁰⁵ וברובן אף ציינו בסוגריים את מספר ההיקריות של כל תבנית.¹⁰⁶ המיון לשני הצורנים העלה שתי קבוצות התנהגות:

א. קבוצת הצורן ת-ה, הכוללת את הגזרות ע"ו וע"ע ואת גזרת ל"י. צורה חריגה אחת בלבד נמצאה: "נפוצת" (שמו"ב יח, ח. כך בקרי, אבל בכתיב: נפצות), שלא כאחיותיה בנפעל: נכונה, נצורה.¹⁰⁷

ב. קבוצת הצורנים ת-ת-ה, הכוללת את גזרת השלמים ואת גזרת ל"א. הן מצד מספר התבניות הן מצד מספר ההיקריות קבוצה ב' היא הגדולה שבשתיים, ולכן נתקבל הרושם הכללי, שבלשון המקרא יש אלטרנציה חופשית בין שני הצורנים. אולם הממצאים שלנו מלמדים, שאף בקבוצה זו רוב התבניות נוהגות בדרך אחת בלבד, ורק מספר מצומצם של תבניות הוא על בסיס לקסיקאלי וחוצה את גבולות הגזרות והבניינים. הדברים אמורים בעיקר בגזרת השלמים, שכן תיעודה של גזרת ל"א דל, ובניין הפעיל, למשל, אינו מתועד בה כלל. נסיונותי למצוא התניה ברורה לתפוצתם של האלומורפים לא העלו דבר. מכל מקום, נתרשמתי, שהצורות בסיומת ת-ה מצויות בעיקר בשימושים שמניים, ועוד נתרשמתי, שצורות אלה מצויות בספרות הנבואה והחכמה קצת יותר מבספרות הפרוזה. האם גם ידה של הארמית הייתה בדבר הזה?

104 כגון ספר הדקדוק של גזניוס-קאוטש. לראשונה אנו מוצאים הערכה של יחסי השכיחות של ת-ת-ה בבניין קל אצל א' שניידר, לשוננו, א (תרצ"ז), עמ' 62.

105 את רשימת התבניות שלי השלמתי בעזרת ספרו של ג' גינסבערג, תבנית הלשון, וינא תרצ"ז, עמ' 154-157. רשימתו לקויה מעט. למשל, צורות הקל מגזרת ע"ע לא הובאו בה אלא במשקלי השמות.

106 לא הפרדנו צורות משנה, כגון צורות בקיום התנועה: אוכלה, מכשפה, וכגון צורות בקיום היו"ד בקל של גזרת ל"י: בוכיה.

107 זאת מעין צורת כלאיים בין "נכונה" המקראית ובין "נידונת" המשנאית.

טבלת סיכום לגזרת השלמים במקרא

בניין	ת-	ת-\ה	ה-
קל	46 (88)	8 (30:63)	14 (21)
	67,6%	11,8%	20,6%
נפעל	14 (17)	7 (15:15)	11 (13)
	43,7%	21,9%	34,4%
הפעיל	14 (25)	---	3 (3)
	82,4%	---	17,6%
הופעל	3 (8)	1 (1:1)	1 (1)
פיעל	12 (21)	1 (1:3)	2 (2)
פועל	15 (18)	---	9 (12)
התפעל	8 (10)	---	2 (3)

ג. אוצר הצורות במקרא

1. קבוצת הצורן -ה

1.1. גזרת ע"ו:

קל: בָּאָה, גָּרַת-, דָּשָׁה, סָרָה, עָפָה, קָמָה, שָׁבָה.
 נפעל: נִכְוְנָה (x2), נִצּוּרָה.¹⁰⁸ חָרִיג: נִפְוָצַת.
 הפעיל: מְאִירַת-, מְבִישָׁה, מְשִׁיבַת-.

1.2. גזרת ע"ע

קל: זָכָה, עָזָה, קָלָה, רָבָה ועוד.
 נפעל: נִקְלָה (x3), נִשְׁמָה (x5).
 הפעיל: מְצָרָה.

1.3. גזרת ל"י:

קל: גוֹלָה, הוֹיָה, הוֹמָה, חוֹלָה, חוֹנָה, עוֹלָה, עוֹשָׂה ועוד; עוֹטָיָה, בּוֹכָיָה, הוֹמָיָה, פּוֹרָיָה, צוֹפָיָה.

¹⁰⁸ יכולנו להסביר את השורוק בתזוזת הטעם, מעין: נבֹוך < נבוכים, אולם גם היחיד מתועד בשורוק: נִצּוּר. מילון בד"ב מביא את צורת "נצורה" בשורש "נצר" ומעירים, שדילמן קרא חולם (משורש "צור"), ואפשר, כמובן, שהיחיד הוא גְזִירָה לאחור, או שנתפס כבינוני פעול.

נפעל: נָאֹוה, נָוה, נְהִיָה, נַחֲלָה, נַחֲפָה, נַעוּת-, נַעֲנָה, נַמְבֹּזָה, נִרְאָה.
 הפעיל: מַחֲלָה, מַעֲלָה (x4), מַרְבָּה.
 הופעל: מִכָּה (x2).
 פיעל: מִבְכָּה, מִצְוָה.
 התפעל: מִתְאָוָה.

2. קבוצת הצורנים -ת/ת-

2.1. שלמים

2.1.1. קל

-ת: אֲבָדַת (x2), אֶהֱבַת, אֶחָזַת, אֶמְנַת, בִּרְחַת (x2), גִּעְלַת, זִחֲלַת, חֲבָקַת, חֲבָרַת (x4),
 חֲדָרַת, חֲסָמַת, יִדְעַת (x3), יִקְדַּת, יִרְשַׁת, מֵאֶסַּת (x2), מִכָּרַת, מִלְכַּת (x2), נֶאֱפַת,
 נִבְלַת (x2), נִגְעַת (x3), נִוֹדַת, נִפְלַת, נִקְמַת, סִגְרַת, סוּחַרַת, סִכְנַת, סִכְנַת
 (x2), סִרְחַת, עֲדָפַת, עֲזֹבַת, עֲמַדַת (x8), פִּרְחַת (x3), צִעֲקַת, רִבְצַת (x3), רִחֲצַת,
 רִכְבַּת, רִכְלַת, רִמְשַׁת (x3), שְׁאֲלַת (x2), שׁוּגְגַת, שְׁכַבַּת (x2), שְׁכַנַּת, שְׁמַעַת
 (x6), שְׁסַעַת (x3), שְׁפַכַּת, שְׁקָטַת (x2), שְׁרָצַת.

-ה: בִּטְחָה, מִשְׁלָה, נִסְסָה, סִעְרָה, עֲנָנָה, שְׁפָטָה, בִּגְדָה (x2), נִטְרָה, צִלְעָה (x3), זוּלְלָה,
 שׁוּבְבָה (x2), רוּמְמָה, שׁוּמְמָה (x3), שׁוּקְקָה (x2).

-ת\ה: אֶכְלַת (x7) \ אֶכְלָה (x4), אוֹכְלָה (x3); אֶמְרַת (x4) \ אֶמְרָה (x3); בִּעְרַת (x1),
 בוֹעֲרַת (x1) \ בִּעְרָה (x2); הוֹלַכַת (x4) \ הוֹלְכָה (x1); יִלְדַּת (x8) \ יוֹלְדָה (x13);
 יִרְדַּת (x3) \ יִרְדָה (x1); יוֹשֶׁבַת (x33) \ יֹשְׁבָה (x1); סוֹרַת (x3) \ סוֹרָה (x1).

2.1.2. נפעל

-ת: נֶאֱכַלַת, נֶהֱפַכַת, נֶחֱרַבַת, נֶחֱרַפַת, נֶכְחַדַת, נֶמְרַצַת, נֶעֱדַרַת, נֶעֱכַרַת, נֶשְׁמַעַת,
 נוֹשֶׁבַת (x2), נוֹשֶׁנַת, נוֹתַרַת (x3); נִדְחַת, נִתְכַת.

-ה: נֶאֱלַמָה, נֶאֱנַחַה, נִבְהַלָה, נִבְעַרָה, נִגְאֲלָה, נִמְלָטָה, נִעֲלַמָה, נִעֲלָסָה, נִרְצַחָה,
 נִשְׁגָבָה (x3), נִשְׁקַפָה.

-ת\ה: נֶאֱמַנַת (x1) \ נֶאֱמַנָה (x4); נֶחֱרַצַת (x1) \ נֶחֱרַצָה (x3); נִדְחַת \ נִדְחָה (x3); נִצְבַת
 (x1) \ נִצְבָה (x1); נִשְׁאֲרַת (x3) \ נִשְׁאֲרָה (x2); נִשְׁבַרַת (x6) \ נִשְׁבָרָה (x2);
 נִשְׁכַחַת (x1) \ נִשְׁכַחָה (x1).

2.1.3. הפעיל

-ת: מִאֶכְלַת, מִזְכַּרַת, מִחֲבַרַת (x6), מִחֲזַקַת, מִחֲצַבַת, מִחֲרַבַת, מִמְאֲרַת (x3), מִפְרַסַת
 (x3), מִשְׁכַּלַת; מִגְעַת, מִגְדַת, מִשְׁגַת (x2); מִינְקַת (x2), מוֹצַקַת.

-ה: מִבְכִּירָה, מִחְכִּימָה, מִעֲטִירָה.

2.1.4. הופעל

-ת: מִרְכַבַת (x3), מִשְׁלַכַת (x4); מוֹדַעַת (כתיב: מידעת, יש' יב, ה).

-ה: מוֹסְדָה (יש' ל, לב).

-ת\ה: מוֹעֲדַת (משלי כה, יט = מעד?) \ מוֹעֲדָה (יהו' כ, ט).

2.1.5. פיעל

ת- מבשרת (x2), מדברת (x4), מחללת, מחוללת, מילדת (x3), מנאפת (x3), מקששת, מרחפת, משחקת (x2), משכרת, משרכת, משרתת [?].
 ה- מכשפה, מרקדה.

ת-ה- משכלת (x3) \ משכלה (x1).

2.1.6. פועל

ת- מבהלת, מבערת, מברכת, מסגרת, מסתרת, מעלפת, מפרצת, מצמדת, מצרעת (x3), מקבצת, מקטרת, מקננת, מרבעת, משובבת, משלשת (x3).
 ה- מארשה (x3), מבלקה, מבקעה, מגוללה, מטהרה, מלמדה (x2), ממשכה, מעגנה, מעשקה.

2.1.7. התפעל

ת- מתאבלת, מתאמצת, מתבוססת (x2), מתהלכת, מתהפכת, מתלקחת (x2), מתקדשת, מתרפקת.
 ה- מתנכרה (x2), מתקוממה.

2.2. גזרת ל"א

2.2.1. קל

ת- חטאת (x2), מציאת, מוצאת; נשאת (נשאת).
 ת-ה- נשאת \ נשאה; יצאת, יוצאת (x13) \ יצא (x1).

2.2.2. נפעל

ת- נפלאת.

ה- נפלאה, נוראה, נמצאה (x2).

ת-ה- נשאת \ נשאה.

2.2.3. הופעל

ת- מוצאת.

2.2.4. פועל

ה- מטמאה.

ונוסיף, שמצב דומה בשלמים נמצא במגילות קומראן:¹⁰⁹

קל: אוכלת, בוערת, חוברת, פורחת \ יולדה, שוממה.

נפעל: נשענת, נשברת, נטעת \ נאמנה, נבעתה, נחרצה, נשגבה.

הפעיל: מחזקת, מכנעת.

פיעל: מרחמת \ מסככה.

פועל: מרוגלת. ובגזרת ל"א: משונאה.

ד. התפוצה בלשון המשנה

אף בלשון המשנה מתחלקות כל צורות הנקבה של הבינוני לשתי קבוצות, אך לא כחלוקתן במקרא – לא בכללים (גזרות) ולא בפרטים (בניינים).¹¹⁰ א. קבוצת הצורן ה-ה: הגזרות ע"ו וע"ע; גזרת ל"י, חוץ מנפעל; גזרת ל"א, חוץ מנפעל.

ב. קבוצת הצורן -ת: גזרת השלמים; גזרת ל"י – נפעל; גזרת ל"א – נפעל. בלשון המשנה אנו מוצאים היערכות חדשה, שהעמידה את היחסים בין שני הצורנים על תפוצה משלימה. ובכן, הצורנים ה-ה, -ת, הם אלומורפים מותנים, וכך לכל בינוני על פי הגזרה והבניין מצטרף לעולם צורן אחד בלבד.

שינוי מהפכני חל בנפעל של גזרת ל"י: במקרא לעולם ה-ה, ובלשון חכמים – לעולם -ת. התיאור שלנו מבוסס על המשנה על פי ממצאיו של ג' הנמן בכי"פ א.¹¹¹ כשהשוונו את הממצאים שלנו מכי"ק, מצאנו, ששני כתבי היד זהים בכללים, ואף בפרטים לא נמצאו אלא שינויים מועטים שאין בהם ממש.

כיוון שהמצב בלשון חכמים חד משמעי, לא ראינו צורך להציג את כל התבניות, ובוודאי לא למנות את ההיקריות, והסתפקנו אפוא בדוגמות אחדות לכל בניין. רק באותם בניינים, שתיעודם דל בגזרות מסוימות, מיצינו את החומר. לעתיד יהיה אפשר להרחיב את התיעוד מקורפוסים תנאיים אחרים. צורות החורגות מן ההתניות הנ"ל מועטות הן באבות הטקסטים של המשנה, והן מתפרשות בכמה דרכים. נביא את החשובות שבהן, שנמצאו משותפות לכתבי-יד אחדים, ונמייין אותן על פי רקען.

1. שאילה מקראית:

א. "נערה מאורסה" (נד' י, א ועוד חמש פעמים): זהו מונח הלכתי על פי הפסוק בדב' כב, כג, ולצדו אנו מוצאים "מאורסת" כצפוי, כגון: "בת כהן מאורסת ללוי" (יב' ט, ד).

ב. "גבעה נישאה" (ע"ז ג, ה) – על פי יש' ל, כה ועוד, ולצדה "נישאת" (כגון כת' א, א), כצפוי.¹¹²

2. זיווג צורות:

א. "מיטמאת ומטהרת" (כלים יח, ט\2) – כך בכי"ק, בכי"פ ובכי"ל, וכן בתוס' כלים ב"מ ח, ח. במקומות אחרים במשנה: מיטמא, מיטמאה, כצפוי.

ב. "מה שאת נושאת ונותנת בפך" (נד' יא, ח) – כך בכי"ל, אך בכי"פ ועוד: "נושא

110 וטעה מ"צ סגל בשניהם בדבריו הקצרים על כך. ראה: דקדוק, עמ' 113-114.

111 הנמן, צורות. רשימות מפוזרות בספרו על פי גזרות ובניינים.

112 אפשטיין, מבוא, עמ' 1129. ובהרחבה: ג' הנמן, שאילות מקראיות, עמ' 95-96.

ונותנת", כצפוי (בכי"ק: "מה שאת נותנת בפוך"). אבל בשבו' ז, ח: "והאשה הנושאה ונותנת בתוך הבית".

3. בינוני שמני כנגד בינוני פועלי:

המשקל המקראי של שורשי ע"ו בנפעל נתקיים בל"ח בתפקיד שמני, כגון: נמוך \ נמוכה (וכן ביחיד: נרוק, נדון ועוד),¹¹³ אבל הבינוני הפועלי בלשון חכמים נשתנה: נידון – נידונית; ניזון – ניזונית. השינוי ניכר בתנועת התחילית – על דרך פ"נ – ובצורן הנקבה.

4. פועל שעבר לגיזרה אחרת:

- א. "מניקה" (גיט' ה, ו ועוד) – במקרא משמש הפועל "ינק" בקל ובהפעיל בגזרת פ"י לכל דבר, אולם בלשון חכמים הוא נוהג על דרך ע"ו, ורק השם "מינקת", כגון "מינקת חבירו" (סוטה ד, ג) במשמעות "אומנת" ממשיך להתקיים כבמקרא, כגון: "מינקת רבקה" (בר' לה, ח).
- ב. "מטיבה" (סנה' ז, יד) – במקרא משמשים שני הפעלים – "יטב" ו"טוב", זה לצד זה, אולם בלשון חכמים משמש "טוב" בלבד (בהפעיל!).
- ג. "מנחת" (ב"ק ח, ו) – כדרך פ"נ.
- ד. "מקפת" (בכ' ז, ב) – כדרך פ"נ.

5. הכרעה בין המסורות:

- א. "חוץ מן החולדה מפני שהיא מלקת" (פרה ט, ג). כאן נחלקו כתבי היד והדפוסים לשתי מסורות על פי הצורן ת-ה:
 1. "מלקת": בדפוסים, בכי"פ, בערוך (שורש "מלק"); בכי"ק אחרי התיקון: "מִלְקָת"; "מִלְקָת": במשניות אמסטרדם וליוורנו ובכתב-יד תימני (ירושלים 1336). וכן ניקדו קוסובסקי וילון. שבטיאל כותב "מלקת" ומעיר: "ואין משגיחין בדפוס".¹¹⁴
 2. "מלקה": בכי"ל, בכי"ק לפני התיקון, באוטוגרף של הרמב"ם למשנה, בבבלי לפי כ"י מינכן ודפוס ונציה רפ"ג; בכ"י אנטונין 262: "מִלְקָה".¹¹⁵ דרנבורג (לפי יסטרוב): "מִלְקָה".¹¹⁶
- אין ספק, שמדובר בשורש "לקק" בבניין הפעיל, לכן "מלקה" נראית אותנטית

¹¹³ ג' הנמן, צורות, עמ' 283-284.

¹¹⁴ שבטיאל, קונטרסים א', עמ' 14.

¹¹⁵ ונראה, שכוונתו לניקוד "מִלְקָה". וכך מצאתי בספר קיצור אלכאפי (הטופס של ד"ר צמח קיסרי, ואני מודה לו על שהרשני לעיין בו): "מִלְקָה תעלק בלסאנהא וכדאלק מלקקת מן קו' כל אשר ילק בלשונו".

¹¹⁶ יאסטרוב (מילון) מנקד: "מִלְקָת", וגם סגל מנקד כן (דקדוק, עמ' 150).

על שני ניקודיה: "מִלְקָה" כאחותה "מריעה", או "מִלְקָה" כאחותה "מִגָּסָה".¹¹⁷
 אולם גם "מִלְקָת" כדרך פ"נ אפשרית. וכבר השוו אותה לצורה "מִתְּשֶׁת" (סנה' כ ע"א) ו"מִצְמֶת" לפי מסורת תימן.¹¹⁸

ב. "מתנוונה והולכת" (סוטה ג, ה) — כך בדפוסים, בכי"ק ובכי"פ. בכי"ל: "מיתנונא".
 שבטיאל ניקד לפי מסורת תימן: "מִתְנוֹנָה".¹¹⁹ רק ילון ניקד במשניות כדרך השלמים: "מִתְנוֹנֶת". הצורן -ה מוכיח, שמדובר בגזרת ל"י ("נונה") ולא בשורש "נון" כדרך השלמים.¹²⁰ ואכן מצאנו בבבלי את צורת היחיד בכתיב חד משמעי: "אמדוהו והיה מתנוונה והולך" (ב"ק צא ע"א) — כך בכ"י מינכן ובדפוסים.
 וראוי להביא את דברי האמורא ר' יצחק נפחא המצטט את דברי השירה שאמרו הפרות ("וישרנה הפרות — שאמרו שירה"). שירה זו קרובה ללשון המקרא באוצר מילותיה ובמורפולוגיה שלה: "רוני רוני השיטה התנופפי ברוב הדרך המחושקת בריקמי זהב המהוללה בדביר ארמון ומפוארה בעדי עדיים" (ע"ז כד ע"ב). וצדק א' בנדויד בקבעו, שגם מסוגיה זו עולה, שחכמי ישראל היטיבו להכיר את הגבולות שבין שני פלגי הלשון.¹²¹

ה. אוצר הצורות במשנה

1. קבוצת הצורן -ה

1.1. גזרת ע"ו

קל: צפה, קמה, בושה, מתה. וכיו"ב.

נפעל: נמוכה.

הפעיל: מקימה, מסירה, מדיחה, מטיבה, מניקה.

1.2. גזרת ע"ע

קל: דקה, קלה, רעה. ועוד.

הפעיל: מגסה, מריעה, ממקתו.

1.3. גזרת ל"י (חוץ מנפעל)

קל: אופה, בוכה, רואה, גובה; יפה, רבה, שווה ועוד.

הפעיל: מעלה, מודה, מטה ועוד.

הופעל: מודלה, מוטה, מוכת עץ.

117 ולא ייתכן להסבירה בהפלולוגיה שחלה בצורה *מלקה (בפיעל), שכן אין התנאים הולמים תופעה זו.

118 שבטיאל, קונטרסים א', עמ' 15.

119 שבטיאל, קונטרסים א', עמ' 15; וראה ילון, שם, עמ' 89.

120 וכבר עמדו על שורשה זה יאסטרוב, סגל ואחרים. ראה מ' מורשת, לקסיקון, עמ' 113.

121 לשון, עמ' 478.

פיעל: מדדה, מערה, מקשה.
 פועל: מגולה, מכוסה, מנופה, מצופה ועוד.
 התפעל: מתכסה, מתאוה, מתענה, מתנוונה.

1.4 גזרת ל"א (חוץ מנפעל)

קל: יוצא, נושא, קורא.
 הפעיל: מוציאה.
 פיעל: מטמא, ממלא.

2. קבוצת הצורן -ת

2.1. גזרת השלמים

קל: טועמת, גוררת, יושבת, אוסרת ועוד.
 נפעל: נכנסת, נמדרת, נודעת, ניתנת, ניצולת, ניזונת (כדרך פ"נ!).
 הפעיל: משאלת, מרקדת, מספקת, מוכחת, מצלת, מפלת, מנחת, מלקת, מדרת, משרת, מקפת.

הופעל: מופלגת, מוצעת; מוקפת, מונח; מובאת (כדרך פ"י!) מועדת (כדרך פ"י!).
 פיעל: מיילדת, מקיימת, מעופפת, מקוננת.
 פועל: מיוחדת, מעוברת, מחוללת, מדובלת.
 התפעל: מתחלקת, מתקיימת, מתחללת, מיטרפת, משתלחת.

2.2. גזרת ל"י

נפעל: נבנית, נראית, נקנית, נעשית ועוד.

2.3. גזרת ל"א

נפעל: נמצאת, נקראת, נושאת, נטמאת.

ו. סיכום

אציג תחילה טבלת סיכום לשני הרבדים, ואשבץ בה גם את המצב בעברית החדשה כדי לעמוד על מהות השינויים.

גזרה		מקרא		משנה		לשון ימינו	
שלמים	ת-, ה-	ת-, ה-	ת-			הפעיל	ה-
						בניינים אחרים	ת-
ע"ו, ע"ע	ה-	ה-	ה-	ה-	ה-	ה-	ה-
ל"י	ה-	ה-	נפעל	ת-	נפעל והופעל	ת-	ת-
			בניינים אחרים	ה-	בניינים אחרים	ה-	ה-

גזרה	מקרא	משנה	לשון ימינו
ל"א	ת-, ה-	נפעל	הפעיל
			ה-
			נפעל והופעל
		ת-	בניינים אחרים
			ת-\ה-

לשון ימינו קרובה ללשון המשנה כשהיא ביטלה את השימוש הכפול בשני הצורנים בשלמים, ואף בגזרת ל"א היא צמצמה מאוד את תחום שלטונה של התפוצה המתחרה בין שני הצורנים (לכמה מן הפעלים במקצת הבניינים). כמו כן היא נוהגת בבניין נפעל של הגזרות ל"י ול"א כלשון המשנה – לעולם בצורן ת-, אלא שכאן כבר מבצבץ הבדל אחד: בניין הופעל אף הוא משמש בשתי הגזרות הללו בצורן ת-. ההבדל הבולט מצוי בבניין הפעיל. לשון ימינו נקטה דרך עצמאית בעניין זה: לעולם יצטרף הצורן ה- בכל הגזרות: מכתובה, מקימה, מקילה, מעלה, ממציאה. בדיקתי העלתה, שאין מצב זה פרי התפתחות טבעית בלבד. נראה לי, שליצחק אבינרי הייתה השפעה רבה על תהליך התגבשותה של נטייה זו בהפעיל. הוא קבע, שיש להעדיף את הצורן ה- בכל הגזרות והעלה כמה טעמים לדבר.¹²²

5. עדויות לחילופי פעאי\פעוי בעברית

מבוא

מאמריהם של ז' בן-חיים¹²³ ושל ש' פסברג¹²⁴ על כינוי המדבר המסתיים ב- -וי בארמית המערבית עוררוני לפרסם את החומר שנצטבר אצלי על תיבות מספרות התנאים ומספרות הגאונים במשקלים פֶּעִאי פֶּעִאי, שנמצאו מתועדות גם בצורות פֶּעִוי, פֶּעִוי. יודע אני שהחומר שבידיי דל ואינו עשוי מעור אחד, ואפשר שמקצת הדוגמות אינן ודאיות, ואף על פי כן החלטתי להציעו ברבים כדי לעודד חוקרים אחרים לאסוף עוד צורות ודוגמות כאלה.¹²⁵

ז' בן-חיים מסביר את התופעה של -וי בכינוי המדבר בארמית המערבית כך:

122 סעיף מיוחד הקדשתי לבניין הפעיל במאמרי הנ"ל, שיוחד ללשון ימינו, שם.

123 "האומנם נסתר במקום מדבר?", ספר אברהם אבן שושן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 93-98.

124 "עיונים בארמית של שרידי התרגום הארץ-ישראלי לאור חומר משווה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 17-22.

125 וראה עתה את מאמרו של ש' פרידמן, הכינוי החבור, עמ' 207-215.

התהליך במעלולא ובבכעה יובן בנקל, אם נניח – לאור המובא לעיל מלשון התרגום ומן הנמצא בארמית הנוצרית בארץ ישראל, שכבר שפיטאלר נתן דעתו עליו – כי באחד הזמנים בימי-הביניים עברה ay להיות ōy בסופי מלים.¹²⁶

ש' פסברג, שהוסיף דוגמות משקיעי התרגום הארץ-ישראלי, דוחה את ההסבר הפונטי ay > ōy, שהציע אודברג. לדעתו, כיוון שהתופעה מוגבלת לכינוי המדבר בלבד, יש להעדיף הסבר מקיף אחר: תהליך מורפו-פונולוגי במסגרת פרדיגמת הכינויים במעלולא. התהליך החל להשתקף גם בניבים אחרים בכינוי המדבר בלבד.¹²⁷ ונראה לי, שהחומר שבידיי מחזק את השערתו של ז' בן-חיים, שאכן מדובר במעתק ay > ōy בסופי מלים, שכן דוגמותי עבריות הן ומתחום השמות. רוב מסורותיה של לשון חז"ל גורסות פֶּעַי, פֶּעַאי – דיפטונג ay סופי בפתח, שלא כדיפטונג aw סופי בקמץ (פרי הידמות). ואולם בכתב-היד שבניקוד בבלי מצוי גם קמץ: פֶּעִי-פֶּעִי,¹²⁸ ובמסורת בני תימן – בדרך-כלל קמץ.¹²⁹ האם מותרים אנו להניח, שבתקופת האמוראים (או הגאונים) החל מסתמן המעתק ay > ōy > āy?¹³⁰ והרי הדוגמות שיפורטו:

- א. משקל פֶּעִי: מלוי, תנוי.
- ב. משקל פֶּעִי: בנוי, בדוי, גדוי, זכוי, סקוי.
- ג. תיבות מסופקות: בלאי, תלאי, לואי, גנוי.
- ד. צורות ארמיות.

א. משקל פֶּעִי

1. תנוי (= תנאי)

א. מ"ש ב, ג: "ותנאי היה הדבר אימתי... משחרב בית המקדש היה תנאי זה תנאי אימתי שיבנה". בדפוסים ובכתבי יד: תנאי, תניי, תני; אנטונין 254: "ותנאי... תנוי... תנוי".¹³¹

ב. גיט' ט, ט: "גרש איש פל' את אשתו על תניי". כך בדפוסים ובכתב-יד, אך בקטע גניזה T-S 12, 818: "על תנוי" (=תניי?).

126 שם, עמ' 96.

127 פסברג, "עוללות בארמית המערבית", מחקרים בלשון, ב-ג (תשמ"ח), עמ' 200-201.

128 ייבין, מסורת, עמ' 903-904; 968-969.

129 ייבין, מסורת, עמ' 904.

130 ועוד יש לבחון כיצד תהליך זה משתלב בתהליך הכללי של a < o/ā. ראה את סיכומו של בויארין: D. Boyarin, *JNES* 37 (1978), pp. 141-160. והשווה מה שכתב א' דותן על המעתק הפניקי (ושם

דוגמות רבות מן העברית): A. Dotan, *Israel Oriental Studies* 5 (1974), pp. 1-12.

131 על-פי א' כץ, גנזי משנה, ירושלים תש"ל, עמ' ז. י' ייבין ציטט דוגמה זו להרגמת הניקוד בקמץ, אך לא העיר על הוי"ו (מסורת, עמ' 904).

- ג. רשב"י, אפשטיין-מלמד, עמ' 124: "דומה שלא ניגזרה גזירה אלא על תנוי ואין אנו מנודין אלא על תנוי".¹³²
- ד. תשובות הגאונים, מהדורת ב"מ לוין, כרך ו (כתובות), עמ' עד: "שאמרו תנוי היו דברינו"; עמ' רפא: "ובין מודה במידעם על תנוי".
- ה. תשובות הגאונים, מהדורת א"א הרכבי, ח"א ברלין תרמ"ז. בעמ' 416 נמנים 8 מראי מקומות לכתיב "תנוי".
- ו. תשובות הגאונים, מהדורת ש' אסף, עמ' 10: "וזה תנוי ממון"; עמ' 25: "הרי התנוי קיים".

2. מלוי (= מלאי)¹³³

תוס' פס' ב, ה-ו: "המליי של ישראל... המליי של גויים" – כך בכי"ו, ובכי"ע (המלאי), אבל בדפוס, בכ"י לונדון ובקטע גניזה: "המלוי". קטע הגניזה בבלי הוא, וסימנו T-S E2, 139: "המלוי".¹³⁴ במקומות אחרים בתוספתא (חלה א, ג; סוטה יד, ב-ו) כתבי היד גורסים: "מלאי", "מליי".

ב. משקל פְּעוּי

3. בנוי (= בנאי)

א. כלים יד, ג: "הקנטר של בנאי והדקור של חרש". כתבי היד והדפוסים גורסים: "בנאי", "בניי", "בני". בפירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 34: "הקנטר של בנוי" (וכן בעמ' 186).¹³⁵

ב. תוס' שבת יג, ב. "ואמ' לבניו וגנזו תחת הנדבך" – כך לפי כי"ו. בדפוס, בכי"ע ובכי"ל: "לבנאי". ונראה, שזאת טעות סופר: בניו? < בנוי?

ג. מק' ט, ו: "ר' יוסי אומר שלבנאים מצד אחד ולשבור משני צדדים". כן בדפוס ובכי"פ, וכן בפירוש הגאונים לסדר טהרות עמ' 124 (ופירוש שם כמשמעו). בכי"ק ובכי"ל: "בנויים". בכי"פ ב': "בְּנוֹיִם". באנטונין 262: "בְּנוֹיִם". ח' אלבק פירש: "בוני בתים". ויש מפרשים "בנאים" כמו "בלנים", עובדי בית המרחץ". האם אנו עדים לריבוי של "בנוי", בנויים < בנויים בדרך של אסימילציה של הגה מעבר $y > w$ בין i-o? וכבר קשר מ' בר-אשר את גרסת כתב היד כאן לגרסת פירוש הגאונים "קנטר של בנוי".¹³⁶

132 על סמך מובאה זו קובע טור-סיני את הערך "תנוי" במילון בן-יהודה. אבל בערך "תנאי" הוא מעיר שאולי לא הגו "תנוי" אלא "תְּנוּי", כי כן נוהג בסורית ובארמית בבליית. והשווה: J. Barth, *Etymological Studien*, Berlin 1893, p. 68.

133 טור-סיני גוזרה מן mala האכדית (= מלוא) בהוראת "סחורה". ראה לשוננו, יד (תרצ"ט), עמ' 76-73.

134 ייבין מביא ניקוד זה (מסורת, עמ' 904) ומעיר בתיאור כתב היד שבעמ' 200, שכתב יד זה הוא מן המעטים המחליפים קמץ-פתח.

135 והעיר שם אפשטיין: "בנוי כמו תנוי, שתויי הרגיל בירושלמי".

136 בר-אשר, פארמה, עמ' 8, הערה 81.

4. גבוי (= גבאי)

תוס' דמ' ג, ד: "חבר שנעשה גבוי דוחין אותו מחבורתו... כל זמן שהוא גבוי... פירש מגבייתו" – כך בכי"ו. אבל בדפוס ובכי"ע: "גבאי".¹³⁷

5. סקוי (= סקאי)¹³⁸

ס"ד מב (90): "עוקר אילנות ומעלה סקוי" – כך בכ"י רומי. בדפוס ובכתבי-היד האחרים: "סקאי", "סקי".¹³⁹

6. זכוי (= זכאי)

ב"מ סד עב: "איש פלני זכאי". בקטע גניזה מאוקספורד Heb C.17, 76: "זכוי".¹⁴⁰

7. בדוי (= בדאי)

א"א הרכבי, זכרון לראשונים (תשובות הגאונים), ברלין תרמ"ז, עמ' 125, הערה ג.: "ואם אומר אחד הרי זה (בדאי) [בדוי]."

ג. תיבות מסופקות

8. *בלאי – *בלוי

א. סוכה ה, ג: "מבלאי מכנסי הכהנים"; תוס' סוכה א, ו: "סיככה בבלאי כלים". בכ"י לונדון: "בבלויי כלים"; גיט' ח, ה: "ולא מזונות ולא בליות".

קוסובסקי גזר את היחיד "בלאי", וכן עשה אבינרי. ובן-יהודה – "בלאה". אבן-שושן ייחד להם שני ערכים בריבוי: "בלאים", "בלאות".

ב. כלים כז, ה: "בלויי נפה וכברה". כי"ק, כי"פ ב' וששון 523 מנקדים בשורוק: "בְּלוֹיִי", אך כתב יד תימני לסדרים נק"ט (Heb. 4° 1386): "בְּלוֹיִי", וכן ניקד ילון. לאמתו של דבר, זאת הצורה המקראית: "בְּלוֹיִ סְחָבוֹת וּבְלוֹיִ מְלָחִים... בְּלוֹיִ הַסְחָבוֹת וְהַמְלָחִים" (יר' לח, יא-יב).

קוסובסקי לא גזר צורת יחיד. בן-יהודה גזר "בלוא, בלו". ואבן-שושן הביא צורת יחיד משירי שמשון מלצר: "וטלאי על טלאי ובלוי על בלוי". וכן גזר אבינרי.¹⁴¹ כלום היחס בין שתי הצורות בריבוי הוא כיחס בין "ענק" ל"ענוק"?

9. תלאי – תלוי

א. שבת ח, ב: "גמי כדי לעשות תלאי לנפה ולכברה" – כך בדפוס המשוני והבבלי

137 והעיר ש' ליברמן, תוכ"פ א, עמ' 224: "בגליון תוקן בכ"י אחר: גבאי. ואין צורך כי גבוי הוא על משקל תנוי (=תניי, תנא) מינויי (=מיניי, מין) כנמצא בפסיקתא דרב כהנא במפשט ארמי".

138 ראה כהן, לשוננו, לד (תש"ל), עמ' 153-154, שפירש: "עש, שזחלו מתקין לעצמו מטווה כמין סק. והתיבה "סקאי" מתרגמת את "צלצל" המקראית".

139 אני מודה לפרופ' ייבין על העזרה שהושיט לי.

140 על-פי מאמרו של ש"י פרידמן, כתבי-יד, עמ' 5-55. הדוגמה בעמ' 5.

141 היכל המשקלים, עמ' 348.

ובכ"י ליידן לירושלמי, אך בכי"ק, בכי"פ, בכי"ל ובדפוס ראשון: "תלוי". וכך בכ"י תימני לסדר מועד – "תלוי", אך מעל לשורה נכתב ונוקד "תלאי", כבמסורת התימנית היום.

ב. תוס' גיט' ג, ח: "גט שיש בו מחט או תלוי" (הדפוס וכי"ל גורסים "מחק"). במקומות אחרים במשנה גם הדפוסים גורסים "תלוי": שלוש פעמים בסמיכות (תלוי נפה, תלוי מגרדות) ופעם אחת במשקל נקבי: "תלויה".
כתבי-היד מנקדים בשורוק: תְּלוֹי, תְּלוֹי. וכן גורסים בניתימן, וכן ניקדו ילון ואבינרי,¹⁴² אבל יסטרוב, טור-סיני (במילון בן-יהודה) ואבן-שושן מנקדים: "תְּלוֹי". והשווה "תליא" בתלמוד הבבלי ו"תליא, תליתא" בסורית.

10. [שם] לואי – [שם] לווי

בדפוס המשנה (נד' ו, ט: נג' יד, ו: פרה יא, ז): "לְוָאִי", "לְוִי", אבל כתבי-היד (לרבות המנוקדים בניקוד בבלי) גורסים: "שם לְוִי", "שם לְוִי" וכיו"ב. רק בקטע גניזה בבלי לנד' ו, ט: "לווי".¹⁴³ וטרם נתברר כיצד צמחה הצורה "לואי",¹⁴⁴ ומה הייתה תפוצתה בימי-הביניים.

11. גנוי (= גנאי)

ירוש' יומא מג ע"ג: "שלא להזכיר גנויין של ישראל". יאסטרוב מנקד את היחיד הגזור "גנוי", ואילו בן-יהודה ואבן-שושן: "גְנוֹי". הצורה הידועה בספרות התנאים והאמוראים היא "גְנָאִי", "גְנִיִּי". האם הצורה בירושלמי מעידה על "גְנוֹי"?

ד. צורות ארמיות

1. המובאה של ליברמן מן הפסיקתא דרב כהנא סיפקה לנו שלוש דוגמות בארמית: "מינוי", "קרוי", "תנוי" (פסקא כח, מנדלבוים, עמ' 404).¹⁴⁵ אולם שתי הצורות האחרונות ספק אם הן שייכות לענייננו (משקל פְּעוֹי במקום פְּעִי), ושמא זה פְּעוֹל (שם הפועל) מגזרת ל"י? ואכן כולן הובאו בספרו של ק' לויאס במשקל פְּעוֹל לצד "שתוי", "קרוי": "ינוקא", "חכור".¹⁴⁶ ובריבוי: "שבוין" (ירוש' גיט' ד, ד), "קרויין".¹⁴⁷ וכבר הציג לויאס רשימה של תיבות בסיומת "-וי" במקום "-י".¹⁴⁸

142 היכל המשקלים, עמ' 293.

143 ייבין, מסורת, עמ' 696, 904.

144 ראה מה שהציע א' פורת, לשוננו, ו (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 190.

145 ראה לעיל, הערה 137.

146 ארמית גלילית, עמ' 43-44.

147 וקשט ידידי ד"ר מישור בהעירו לו, שכלל הסיומת פעול-פעולות אינו חל על הארמית, ולכן הכול תלוי בניקוד.

148 לויאס, ארמית גלילית, עמ' 50.

2. חומר חשוב הוסיף לנו ש"י פרידמן:¹⁴⁹ "מודוי" (= מוֹדִי); "מוי" (= מִי), "מן יומוי" (= מן יומִי).

6. למסורת הקריאה של "נייר" ו"קצר"

א. נייר

לצד הקריאה המקובלת "נִיֵר" הביא ש' אברמסון כמה עדויות שבכתב לקיומה של הצורה "נִיֵר" בקריאתם של יהודי אירופה.¹⁵⁰ נראה, שתחומי שימושיה באירופה היו מצומצמים (פולין וליטא בלבד?), ותפוצתה הייתה מוגבלת, שכן לא מצאתיה בכתבי-היד הרבים של משניות וסידורים שבדקתי באבות ד, כ.¹⁵¹ הצורה הרגילה בכל אלה היא בנו"ן שוואית, מלבד כמה תפלאלים (כגון בריטיש מוזאום Or. 6301 ותפלאל קדמונים)¹⁵² ומשנה אחת (בודליאנה Poc. 285) שניקדו: "נִיֵר" \ "נִיֵר". התופעה של הפיכת שווא שלפני יו"ד עיצורית לחירק ידועה לנו מן העברית הטברנית¹⁵³ ומצויה מעט אף במסורת הבבלית ובארמית.¹⁵⁴ ואשר לסידורו של ר' שבתאי הסופר, שממנו הביא אברמסון את הקריאה "נִיֵר" – סבורני, שמן הדין להביא את פירושו למילה זו באבות ד, כ כדי להבהיר, שמדובר בניקוד שנעשה על פי שיקולים לשוניים ולא על פי מסורת חיה או כתב-יד:¹⁵⁵

נייר לשון חכמים הוא, והוא שם לאחד ממיני הקלפים שכותבין עליו. והנה בכל הסידורים נקודה הנון בשבא והיוד בפתח, ולפי דעתי אינו נכון כי מאחר שבכל מקום נכתבה המלה בשני יודין נראה שהוא שם מן הדגושים ומפני ש... אי אפשר להראות הדגש מאחר שאינה נקודה לכן כתבו היוד כפולה להראות שהיה ראוי להיות דגש ביד... ולפי זה צריך לנקוד הנון בפתח והיוד בקמץ ודגושה.

149 ראה לעיל, הערה 125, המאמר המצוטט ראשון.

150 לשוננו, לז (תשל"ג) עמ' 236-237. דבריו הובאו אגב הערתו של י' טובי, מסורת, עמ' 138, הערה 2, שלא מצא תימוכין בשום מסורת לניקוד "נִיֵר" שבספר תחכמוני לאלחריזי (מהדורת טופורובסקי, עמ' 63).

151 ראה עתה חומר נוסף בספרי, לשונה, עמ' 216-217.

152 הוציאו י' חובארה, ירושלים תשכ"ד.

153 דוגמות נוספות: "סִיֵג\סִיֵג" (אבות א, א; ג, יג) – סמ"ך בחירק בכי"ק (רק א, א) ובהרבה סידורים; "דִיֵו\דִיֵו" (אבות, ד, כ) – דל"ת בחירק בשני כתבי יד. וכן בניקוד בבלי, ראה ייבין, מסורת, עמ' 1065.

154 י' ייבין, מסורת, עמ' 938.

155 כידוע, ר' שבתאי הסופר היה מראשוני ה"מתקנים" שקמו לסידור מן המאה הי"ז ואילך. ושם בזכות סידורו נפוצה הקריאה בנו"ן בפתח.

ב. קצר

בניקודה של התיבה "קצר" נחלקו המסורות: במסורת הבבליית: "קצר" ובמסורת תימן: "קצר",¹⁵⁶ ואילו במסורת בני אירופה שימשו שתי הצורות, כעדות כתבי היד. אף שהתיבה מקראית, אין לדעת אם היא שימשה על משקל "חֲכָם", "חֲזָק" וכיו"ב או על משקל "זָקֵן", "יָבֵשׁ" וכיו"ב, שכן אין היא מזדמנת אלא בנסמך.¹⁵⁷ והנה מצאתי בכמה סידורים אשכנזיים צורה שלישית: "קצור". כך בסידורים שבבודליאנה Opp. 336, Opp. 645 ובמוזיאון הבריטי Or. 2772, וכן בקטע גניזה שבבודליאנה Heb. d. 19/18. כולם באבות ב, טו (היום "קצור"). צורה זו מזכירה לנו את "קצרות" שביח' מב, ה. וטור-סיני אף העלה את הסברה, שגם צורות הסמיכות שבמקרא יסודן במשקל "קצר" (> קצר) כמו שצורות הסמיכות "ארך", "גבה" ו"מתק" יסודן ב"ארך", "גבה" ו"מתק".¹⁵⁸ על יסוד זה נקבע ערך מיוחד ל"קצר" במילון בן-יהודה והובא בו ממשנת מידות ד ("שני צדיה הקצורים") ומרש"י לסנה' צב ע"ב ("בית הרחם שהוא קצור ועצור"). ותמה אני על שלא רשם גם את המובאות מפירוש הגאונים.¹⁵⁹ מכל מקום יוצא, שהמובאה מרש"י משקפת מסורת שנהגה אצל יהודי אשכנז בזמנו ואחריו, בלי שנוכל בשעה זו לקבוע גבולות שבזמן ובמקום.¹⁶⁰

7. יעידת עד

מ' בר-אשר אסף עדויות רבות מתוך כתבי-יד לצורה "יסיכה" והראה בבירור, שהיו"ד הראשונה מקורית ואינה אם קריאה.¹⁶¹ הנני בא להוסיף דוגמה במשקל קְטִילָה, שאין בה ספק, שהיו"ד הראשונה אינה אם קריאה (ואינה שורשית): "יעידה" (משורש "עוד").¹⁶² בספרא (מהד' וייס, ד ע"ד) אנו קוראים: "מה אם בעל מום שאין יעידת עד אחד פוסלתו מן האכילה יעידת שני עדים... שיעידת שני עדים... יעידת עד אחד". וכך בכ"י וטיקן אססמני 66 (פינקלשטיין, עמ' יב); וטיקן 31 ואנטונין 193, וכן בדפוס ונציה ש"ה. בקטע גניזה (T-S C5(3) הועתק, כנראה, בטעות: "ידיעת... ידיעת... שידיעת...".¹⁶³

156 י' טובי, מסורת, עמ' 149.

157 המילונים המקראיים משחזרים "קצר" השווה עמ' 464 אצל באואר וליאנדר.

158 ראה מאמרו: ZDMG 64 (1910), pp. 269-272, והשווה הערה 1 לערך "קצר" במילון בן-יהודה.

159 אפשטיין, פיה"ג, עמ' 84: "קיצור", "קצורה" (ושם גם רחוב = רחב), וכן עמ' 172.

160 וראה חומר נוסף בספרי, לשונה, עמ' 216-217.

161 "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו, מא (תשל"ז), עמ' 84-88.

162 במשנה אנו מוצאים את שם הפעולה "יעידה" משורש י-ע-ד. ראה י' קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' 53 ועמ' 57.

163 המילונים חלוקים בהצגת הדברים: לוי מביא שני ערכים שונים: "יעידה" משורש י-ע-ד (ראה לעיל, הערה 162), ו"יעידה" משורש ע-ו-ד. יאסטרוב מביאם בערך אחד ואינו מעיר דבר על שורשו של השם "יעידת (עד)". בן-יהודה אינו מביא כלל את "יעידת [עד]". וי' אבינרי (היכל המשקלים, עמ' 253) רשם "יעידה", אך בוודאי נתכוון לשורש י-ע-ד, שכן לא העיר דבר על כך.

ראוי לציין, שאמנם הפועל "עוד" משמש במקרא ובלשון חכמים בבניינים הפעיל והופעל ולא בקל, ואולם פעמים ששמות הפעולה אינם גזורים מאותו בניין שהפועל משמש בו. ואף על פי כן נראה, שהשם "עֵד" (בינוני קל של ע"ו) משמש במקרא גם שם מופשט (שם-פעולה?) ליד עדות, כגון: "לא תענה ברעך עֵד שקר" (שמ' כ, טו). והשווה: "גִּלְעָד" (בר' לא, מז), המקביל ל"יֵגֶר שְׁהִדוּתָא" בארמית (שם).

בתלמוד מצינו את שם הפעולה "העדאה" הגזור מהפעיל, כגון: "שלא תהא הודאת פיו גדולה מהעדאת עדים" (ב"מ ג ע"א).¹⁶⁴ ובן-יהודה מביא במילונו גם מובאות מפירוש רש"י, שו"ת לרדב"ז ושולחן ערוך. וכן הוא מצטט מאזהרות ר"י ברצלוני, אחוה: "איש או אשה כי יעשו מכל חטאות האדם להוכיח בהתראות ובהעדאת עדים". ואזכיר כאן דוגמה נוספת מהמשנה: "שינה שלשחרית ויין שלצהרים ושיחת הילדים וישיבת (בתי) כנסיות של עמי הארץ" (אבות ג, יא). בחמישה קטעי גניזה מצאתי את הכתיב "וישיחת". ואלה הקטעים: T-S N.S. 329.989, T-S N.S. 329.946, T-S E 3/25, 3/82, אנטונין 223.

כיצד נסביר כתיב זה? קשה להניח, שהיו"ד היא אם קריאה לוי"ו השוואית, שכן בכל הדוגמות שנמצאו עד כה לתופעה זו מדובר ביו"ד אחרי בי"ת ולמ"ד!¹⁶⁵ ושם זהו גרר מוקדם ל"וישיבת"?

נראה לי, שאין להוציא מכלל אפשרות, שבשמות-פעולה במשקל קְטִילָה חלה הידמות בין גזרת פ"י לגזרת ע"ו.¹⁶⁶ וכשם שלצד "ישיבה", "ירידה" וכו' מגזרת פ"י אנו מוצאים "לדה", "עצה", "שנה", כן אנו מוצאים לצד "קימה", "ריצה" וכו' מגזרת ע"ו גם "יסיכה", "יעידה" (ישיחה?). אפשר שהידמות זו ראשיתה בדוגמות מעין "יסיכה-סיכה", שלצדן משמשים שני פעלים: משורש פ"י ומשורש ע"ו.

8. משקלו של "(חוני) המַעְגֵּל" (!)

שנינו במשנה: "מעשה שאמרו לחוני המעגל התפלל שירדו גשמים... עג עוגה ועמד בתוכה ואמר רבונו של עולם" (תע' ג, ח).

במשך דורות רבים נתפרש הכינוי "המעגל" על שם מעשהו (עג עוגה). כך מתורגם במילונו של יאסטרוב: circle-drawer, וכך מתרגם קאהוט בתוספותיו לערוך, ערך "עגל": Kreiszieher.

גולדין סבור, שחוני הושפע מהמעשה המתואר אצל פלאביוס: אחז במקל מגפן ושרטט בו מעגל סביב אנטיוכוס.¹⁶⁷

¹⁶⁴ אוצר לשון התלמוד, ערך "עוד".

¹⁶⁵ אפשטיין, מבוא, עמ' 1244.

¹⁶⁶ על עירוב שתי הגזרות בעברית ובארמית בבניין הפעיל כבר עמד ח' ילון, מבוא, עמ' 163-170.

¹⁶⁷ J. Goldin, *On Honi, The Circle Maker – A Demodding Prayer*, Harvard Theological Review

56 (1963), p. 235

חוקרים חדשים הראו, שאין קשר אטימולוגי בין הכינוי "המעגל" ובין המעשה "עג עוגה", שכן השורשים שונים: עגל-עוג-עגה. שני הסברים ניתנו לכינוי:

א. ש' קליין דחה את ההסבר המקובל,¹⁶⁸ שכן לפי זה חוני היה צריך להיקרא "המעגה" (מן עגה).¹⁶⁹ וכן דחה את הסברו של צמח גאון (מאה ט') שחוני נקרא כן על שם עירו "מגל". קליין מציע לפרש "המעגל" כמציין את מקצועו של חוני: עושה מעגילות (כלים לטיפול בגגות). עיסוק זה נזכר במשנה (מכות ב, א).

ב. ש"ח קוק הסכים עקרונית לדברי קליין,¹⁷⁰ אך הוא סבור שמקצועו של חוני היה תיקון גגות במעגילה (על פי מ"ק א, י), ועושה הפעולה ידוע במשנה בשם מַעְגֵּל, ואפשר עוד שחוני גם תיקן תנורים במעגילה.¹⁷¹

ונראה לי, שיש לדחות הצעות אלו, משום שאבות הטקסטים של המשנה (כי"ק, כי"פ ועוד) גורסים במשנה את הפועל בבניין הפעיל: "ומעגילים אותם במעגילה" (מ"ק א, י); "היה מעגיל במעגילה ונפלה עליו" (מכות ב, א). ומדוע אפוא ייקרא המַעְגֵּל ולא הַמַּעְגֵּל?

אני מבקש אפוא לחזור למסורת הפרשנית הקושרת בין כינויו של חוני ובין מעשהו, אלא שהפעם אבסס אותה על מסורת קריאה אחרת: "חוני המַעְגֵּל". הנה הראיות למסורת זו:¹⁷²

א. שני אבות הטקסטים של המשנה – כי"ק וכי"פ, בני המאה הי"א, מנקדים: "הַמַּעְגֵּל".¹⁷³
ב. רש"י למנ' צד ע"ב, ד"ה "דעגיל להו מיעגל": "אין הסניפים עומדין זקופין אלא עשויין כחצי מעגל שקורין צירקל"א כזה... ואותו עיגול תחת שיפועו של לחם... מיעגל-צירקל"א כדקרינן חוני המעגל על שם עוגה".

ובכן, רש"י אינו קושר את הכינוי "המעגל" לפועל "עג [עוגה]" אלא לשם "עוגה". ובלעז: צירקל"א = cercle (= חישוק, מעגל).¹⁷⁴

ג. ר' שלמה העדני, בעל "מלאכת שלמה", כותב שיש לנקד "הַמַּעְגֵּל" וכן ניקד הר"מ דילונזאנו: "ושמעתי שנקרא כן על שם אומנותו כמו היה מעגל במעגילה (מו"ק)", אבל הוא מסתייג מפירוש זה: "ולוי נראה על שם המעשה הזה שעג עוגה וכו'. אח"כ מצאתי בראש פרק שתי הלחם שפירש רש"י ז"ל וכן גם כן פירש בספר יפה (מראה) מעגל על שם עג עוגה". ברור אפוא מדברי ר' שלמה העדני, שהוא הכיר מסורת ניקוד אחרת, ובלא ספק מדובר בצורה "הַמַּעְגֵּל".

168 "על טעויות אחדות בפירוש שמות מקומות", ידיעות ציון, א (תר"ץ), עמ' 3-4.

169 אבל לפי זה צריך היה להיקרא "העג"!

170 קוק, שם, עמ' 28

171 הדברים נתפרטו אצל מ"ב לרנר, "עולמם של חכמים", האוניברסיטה הפתוחה, יחידה 2 תשל"ז, עמ' 13-10; מ' איילי, אוצר כינויי עובדים בספרות בתלמוד ובמדרש, ירושלים תשמ"ד, עמ' 40.

172 אני מודה בזה לד"ר גבריאל בירנבאום ולד"ר בועז גוטליב על עזרתם.

173 כ"י פריס (משנת 1399) מנקד "הַמַּעְגֵּל"; סדר מועד, כ"י תימני בניקוד עליון: "הַמַּעְגֵּל".

174 מ' קטן, אוצר הלעזיים – המלים הצרפתיות שבפירוש רש"י על התלמוד, ירושלים תשמ"ז, עמ' 135.

ד. רב האי גאון (במאה הי"א) כותב בפיוטו "שמע קולי", הנאמר בכמה מקהילות ישראל בתפילת ערבית של ליל כיפור: "והעונה בתוך מעגל לחוני". וכן נמצא בסליחות לפי מנהג בני תימן ולפי מנהג הספרדים בפיוט "דעני לעניי ענינן": "דעני לחוני במעגל". ובכן, שמו של חוני מתקשר ל"מעגל" (!) ולא ל"מעגל".

ה. בתעתיק לטיני מן המאה הי"ג שפרסם ח' מרחביה¹⁷⁵ נמצא huni maagal.

ו. מסורת חיה: יהודי מרוקו (כולם?) קוראים שם תנא זה: "חוני המעגל".¹⁷⁶

ז. כך מנוקד בשתי מהדורות של בראשית רבה: "חוני המעגל": 1. מהדורת מ"א מירקין,¹⁷⁷ שמנקדה הוא ר' יצחק שבטיאל. מששאלתיו על מקור הניקוד הזה, השיב לי כהאי לישנא: "בני תימן קוראים המעגל, אבל חכמי אשכנז מן היישוב הישן הוגים המעגל. וניקודן של מילים רבות נכפה עליי"; 2. מדרש רבה המבואר,¹⁷⁸ שמבארו ומנקדו מבני אשכנז הם!

לסיכום: כינויו של חוני היה "המעגל", ואפשר שזהו ביטוי חסר: "חוני [עושה\בעל] המעגל". מוזרותו של מבנה זה היא שהביאה למסורת הקריאה "המעגל" שתידחק מפני המבנה הרגיל "חוני המעגל" על דרך ר' יצחק הנפת, ר' יוחנן הסנדלר וכיו"ב.

9. שמות במשקלים קטלות, קטילה, קטילות

סעיף זה¹⁷⁹ מוקדש לתיעודם של כמה עשרות שמות במשקלים קטלות, קטילה, קטילות, שיש בהם משום תוספת על המובא במילונייהם של בן-יהודה ואבן-שושן מצד

175 לשוננו, ל (תשכ"ו), עמ' 43.

176 כך שמעתי מנעוריי מפי מו"ר אבי, ר' אליהו שרביט ז"ל, וכן הודיעוני הרב שלמה מלכה, רבה של פתח-תקוה, והרב מיימון מירושלים.

177 כך א', ירושלים תשי"ז, עמ' 95: "כאליהו וכחוני המעגל".

178 כך א', ירושלים תשמ"ד, עמ' ר.

179 והרי המקורות המשמשים כאן:

ש' טל, סידור תפילה נוסח פרס לפי כתב-יד אדלר ENA 23 (עבודת דוקטור), תל-אביב תשל"ד. מחזור ספרדי = מחזור ספרדי ליום הכיפורים, כ"י פרמה 1377 (משנת 1481) פרך ב', הוצאת מקור תשל"ג, עמ' 147-150.

מחזורי הספרדים = המחזורים המשמשים היום את יהודי צפון-אפריקה, כגון "זכור לאברהם". מנורת המאור לר' יצחק אבוהב (מנוקד על פי הניקוד העליון לפי מסורת של יהודי תימן), ירושלים תשל"ג.

נסים הבבלי = וידוי גדול ליום הכיפורים לר' נסים הבבלי (חי בכבל במאה העשירית. ראה שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 23-28).

סידור ברטינורו משנת 1390, על פי כ"י לונדון Or. 2736.

סידור רומא משנת 1270 על פי כ"י לונדון Add. 26.957.

תכלאל קדמונים, הוצאת יוסף חובארה, ירושלים תשכ"ד.

T-S(N.S) = קיימברידג', אוסף טיילור-שכטר (סדרה חדשה).

התצורה, הצירופים, המשמעות, תפוצת הצורות במסורות הקריאה של העברית וכיו"ב. את רוב השמות והצירופים דליתי ממקורות של ימי הביניים המוקדמים והמאוחרים מתחום התפילה והפיוט, ומיעוטם ממסורת הקריאה והדיבור שבפי יהודי תימן ויהודי מרוקו. קטעי הגניזה וכתבי-היד של מחזור התפילה וקובצי השירה שנדלו מהם השמות הנידונים לא נבדקו בדיקה שיטתית ומלאה,¹⁸⁰ שכן רק אגב סקירתם לצרכים אחרים נרשמו מתוכם גם תופעות לשוניות אלה (ואחרות).

נקדים ונבחן, מה ידוע לנו על תפוצתם ועל שימושם של השמות במשקלים הנ"ל בכל אחד מרובדי הלשון העברית.

א. **קְטָלוֹת:** במקרא מצויים 17 שמות במשקל "קטלות": 12 במשקל "קְטָלוֹת", חמישה במשקל "קְטָלוֹת" – בעיקר בספרי הבית השני (השפעה ארמית) – המשמשים בעיקר שמות מופשטים.¹⁸¹ בלשון חז"ל ובלשון ימי-הביניים אין לנו רשימות מרוכזות, אך ברור לנו שמספרם עלה, ומצויים חילופים בין משקל זה ובין משקל "קְטָלָה", כגון: "יִרְאֵת חטא" – "יִרְאֵת חטא".¹⁸² במסורת הלשון של בני תימן מצוי הרבה משקל זה,¹⁸³ ושמות רבים נגזרו בו משמות-תואר, כגון: "שְׁלֵמוֹת" (=שְׁלֵמוֹת); "חֲלָשׁוֹת" (=חולשה). ואף במסורת הקריאה הקדם-אשכנזית נרשמו עשרות שמות.¹⁸⁴

ב. **קְטִילָה:** במקרא מצויים כ-90 שמות במשקל "קְטִילָה", לרבות "קְטִיָּה" (משורשי ל"י), "קִילָה" (משורשי עו"י), "קְטִילָה" (משורשי פ"י).¹⁸⁵ רובם משמים שמות מוחשיים ושמות מופשטים, ורק מיעוטם שמות פעולה. בלשון חז"ל נמצאו כ-450 שמות, ובלשון ימי-הביניים – כ-430 שמות.¹⁸⁶ מפנה חד חל בשימושם של שמות אלה במקורות שלאחר המקרא. רוב השמות שימשו שמות פעולה. י' קוטשר מנה מן המשנה בלבד כ-130 שמות כאלה.¹⁸⁷ בכמה שמות מצוי חילוף בין משקל "קְטִילָה" ובין "קְטָלָה" הן בלשון חז"ל הן בלשון ימי-הביניים. וכן מתחלפים כמה שמות משורשי ל"י ממשקל "קְטִילָה" \ "קְטִיָּה" ובין משקל "קְטִיָּה" \ "קְטָיָה".¹⁸⁸

ג. **קְטִילוֹת:** במקרא מצויים כעשרה שמות בלבד במשקל זה,¹⁸⁹ רובם בספרי הבית השני בהשפעת הארמית. הם משמשים בעיקר שמות מופשטים. בלשון חז"ל

180 רובם מספריות קיימברידג' ווהמוזיאון הבריטי.

181 על פי ד' ילין, תולדות, עמ' 244.

182 וראה מאמרו של קוטשר על שמות הפעולה של בניין קל, עמ' 74-76.

183 בספרו של י' רצהבי, אוצר, מניתי כ-50 שמות במשקל זה.

184 א' אלדר, מסורת, עמ' 199-204.

185 ד' ילין, תולדות, עמ' 233-237; י' אבינרי, היכל המשקלים, עמ' 253.

186 י' אבינרי, שם, עמ' 253-255.

187 מחקרים בדקדוק, עמ' 53-58.

188 י' קוטשר, לשון ז"ל, רמת-גן תשכ"ג, עמ' 271-278.

189 ד' ילין, תולדות, עמ' 244.

ובלשון ימי-הביניים אין בידינו רשימות מרוכזות, אולם ניכר, שאף כאן חלה הרחבה מסוימת,¹⁹⁰ וכמה מן השמות משמשים שמות פעולה. זאת ועוד: כמה שמות במשקל "קְטִילוֹת" מצויים בצורות סמיכות ובכינויים בלבד לצד שמות במשקל "קְטִילָה" בנפרד (וכן במשקלים אחרים: בנפרד -ה, ובסמיכות -ות), כגון במשנה: "שתיקה, - שתיקותיך"; "שפיכה" - "שפיכות דמים".¹⁹¹

א. קטלות

1. גדרות

"שנת גדרות פרצותינו... שנת ישרות" (T-S.H.6/19, עבודה ליוה"כ). צורה זו אינה מתועדת במילונים. רצהבי (אוצר) הביא "גדרות" מספר המוסר של זכריה אלצהרי בהוראת "גדירה, עשיית סייג וגדר" כשימושה של התיבה שלנו. ואבן-שושן הביא "גְדִירַת ערוה" משיר השירים רבה.

2. זְקָנוֹת

"בְּרָגַז זְקָנוֹת תִּזְכּוּר" (לונדון Or. 5557 J/72). התיבה "זְקָנוֹת" משנאית היא (וכבר בבן-סירא כה, ג), והיא משמשת בלשון-חכמים לצד "זְקָנָה". ואולם מבדיקת המובאות במשנה (לפי כי"ק) ובמקורות התנאיים האחרים (על פי המילונים) עולה, ש"זְקָנוֹת" משמשת רק בכינויים (ולצדה "זְקָנָה" בנפרד ובכינויים). במסורת התימנית: "זְקָנוֹתוֹ" בפתח (מנורת המאור קע, קעד, קעז), וכן רצהבי (אוצר).

3. חֲלָשׁוֹת - ראה: חֲלִישׁוֹת.

4. טַפְּשׁוֹת

"על חטא... בְּטַפְּשׁוֹת פֶּה" (וידוי ליוה"כ) - כך (בפ"א דגושה) בסידורי האשכנזים והספרדים. וכך בדיבורם של יהודי מרוקו (וכך משמש היפוכה: "פְּקָחוֹת"). ואולם אלדר מצא בשני סידורים אשכנזיים קדומים "טַפְּשׁוֹת" (בפ"א רפה),¹⁹² וד' סדן הביא מחיבור אשכנזי מן המאה הי"ט: "בְּטַפְּשׁוֹת פֶּה".¹⁹³ ויהודי תימן קוראים: "טַפְּשׁוֹת" (מנורת המאור קע, קעד), וכן "בְּטַפְּשׁוֹת לִיבְנוֹ" (תכלאל קדמונים, קך).

190 בספרו של רצהבי, אוצר, מצאתי כ-50 שמות. והשווה א' אלדר, מסורת הקריאה, עמ' 280.

191 י' קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' 71; 74-76.

192 מסורת, עמ' 356.

193 דב סדן, לשוננו לעם, ל (רצא) תשל"ט, עמ' 14.

5. יְשָׁרוֹת -

"לא יְשָׁרוֹת לבב ולא גמילות חסדים" (נסים הבבלי, מחזור ספרדי; מחזורי הספרדים) אלדר הביא מסידור אשכנזי: "יְשָׁרוֹת" (ההקשר חסר, ולא ברור אם נפרד הוא או נסמך), וציין, שכן הוא גם בפיוט בניקוד ארץ-ישראלי.¹⁹⁴ ובשם"ר ל: "אתה כוננת מישרים – אתה כוננת ישרות לאוהביך". במקרא מצוי הצירוף במשקלים אחרים: "יֵשֶׁר לבב" (תה' קיט, ז); "יִשְׁרֵת לבב" (מל"א ג, ד), ומשמשת הרבה בפי יהודי תימן (רצהבי, אוצר).

6. עֲנִיּוֹת

"מֵעֲנִיּוֹת הֶרַחֲמֵן יִצִּילֵנוּ מִדְּקֻדְקֵי עֲנִיּוֹת" (243.188); "מִן הַשְׂמֵד מִן הָעֲנִיּוֹת" (131.2). כי"ק מנקד "עֲנִיּוֹת" (נד' ט, י), וכן היא מסורת הקריאה של אשכנזים וספרדים. ואולם בני תימן קוראים "עֲנִיּוֹת" במשנה ובתפילה (תפילת קדמונים, כו).¹⁹⁵

7. עֲשָׂרוֹת

התיבה "עֲשָׂרוֹת" מצויה היא בדיבורם של יהודי אשכנז,¹⁹⁶ תימן,¹⁹⁷ לוב¹⁹⁸ ומרוקו. ויש בדוגמה זו הוכחה חשובה לצורך הדחוף בתיאור מסורות הקריאה של עדות ישראל מכאן ובתיאור היסודות העבריים שבדיבורם הלא-עברי מכאן.

8. צְדָקוֹת

בן-יהודה רשמה במילונו ללא מובאות והעיר: "מלה עברית המשוקעת בלשון היהודית האשכנזית". ואולם אבן-שושן וכנעני כבר הביאו מובאות מספרות ימי הביניים.¹⁹⁹ תיבה זו משמשת בדיבורם של יהודי מרוקו, וכן היפוכה: "רְשָׁעוֹת".

9. קְצָרוֹת

יהודי מרוקו משתמשים בביטוי "קְצָרוֹת שנים" לקללה (היפוכו של הביטוי "אריכות ימים"). המילונים מביאים ביטוי זה מספרות ימי הביניים המאוחרים.

10. רְפָאוֹת

"רְפָאוֹת נפש... רְפָאוֹת ממוֹן" (נד' ד, ד) – לפי כי"ק. אבל בכי"פ, בכי"ל ובדפוסים: "רפואת... רפואת"; "רפואה" היא הצורה היחידה במשנה (13 פעמים).

194 מסורת, עמ' 357.

195 שבטיאל, מסורות, עמ' 67.

196 דב סדן, לשוננו לעם, ל (רצא) תשל"ט, עמ' 8-14.

197 רצהבי, אוצר.

198 י' גויטע, לשוננו לעם, ל (רצד) תשל"ט, עמ' 126.

199 וראה אבינרי, גנזים מגולים.

"וּרְפָאוֹת בְּשֵׁרֵנוּ וּסְלִיחוֹת עוֹנָנוּ" (סידור רס"ג, עמ' מט = תכלאל קדמונים רכז) התיבה "רְפָאוֹת" יחידאית היא במקרא (משלי ג, ח; ונמצאה גם בבן-סירא לח, יד) לצד שלוש פעמים "רְפָאוֹת".

11. שְׁפָלוֹת -

"שְׁבִירַת לֵב בְּשִׁפְלוֹת נֶפֶשׁ" (לונדון Or. 5557 L/22, נסים הבבלי). הביטוי "שְׁפָלוֹת נֶפֶשׁ" מובא במילון אבן-שושן מ"חובות הלבבות". בפי יהודי תימן: "שְׁפָלוֹת" (רצהבי, אוצר).

12. עֲנֻנוֹת²⁰⁰

"בְּרָגֹז עֲנֻנוֹת תִּזְכּוֹר... מִשֶּׁהָ וְעֲנֻנוֹתָיו" (לונדון Or. 5557 J/72). במילונים מתועדות רק הצורות "ענוותן" ו"ענוותנות", אולם אפשר שגם העברית הכירה את התואר "עֲנֻנִי" כדוגמת מה שמצינו בארמית: "רבי הוה ענוון" (ירוש' פלא' לב ע"ב), וממנו נגזר השם "עֲנֻנוֹת".

ב. קְטִילָה

13. אֶסִּיפָה (= פטירה, מוות)

"על אסיפת... אקונן" (לונדון, גסטר, Or. 10481 [קינה]). הניקוד בחירק בשימושה זה של התיבה צמח, כנראה, לשם בידולה מ"אספה".²⁰¹

14. אַרִיכָה (= התארכות?)

"ברבות הרגעים... בְּאַרִיכַת הימים" (לונדון Or. 5557 M/9). לאבן-שושן מובאה אחת מקה"ר ז': "טובה היא האריכה שהאריך ר' יהושע עם עקילס הגר" (אבן-שושן: אורך רוח, סבלנות). הצירוף "אריכות ימים" בהוראת "חיים ארוכים" מצוי בתלמוד משמש ביטוי ברכה בפי יהודי מרוקו – ניגודה של "קצרות שנים" (ראה לעיל).

15. דְּלִיקָה (= הדלקה)

"חוק דליקת נר" (אוקספורד Can. Or. 24 [מחזור ספרדי], עמ' 124). המילונים מצטטים "דליקת נרות" מסדר עבודת יוה"כ על פי יוסי בן יוסי (פיוט "אתה כוננת") = "בעירה". וכן ציטט אבינרי ממדרש תנחומא וממדרש במדבר רבה באותה הוראה.²⁰²

200 בתיבה זו הובאה מפני החידוש שבה, אף שאינה ממין המשקלים הנידונים כאן.

201 אבינרי, היכל המשקלים, עמ' 257.

202 אבינרי, גנזים מגולים.

16. יְלִידָה

"כנגד ילידתו" (בר"ר, מהדורת מירקין, כרך ד', עמ' 259) שיטה חדשה, "נדפס בוינציה עם סדר משפטי שבועות לרבנו האי גאון ז"ל"). עד כה הובאה דוגמה אחת במילונים מהדיואן של שמואל הנגיד: "ראיה ישינה".

17. יְרִידָה

"מתודה אני... בכפיפת קומה בירידת ראש" (לונדון Or. 5557 /22 [נסים הבבלי]). הוראתו כאן היא "בראש מורד", כהוראת הצירופים האחרים בוידוי זה: "בכפיפת קומה" = בקומה כפופה, וכיו"ב.

18. יְשִׁינָה

"המתיר כבלי ישינה המשמרני" (T-S 8. H 9/8); "ברוך... המתיר כבלי ישינה" (T-S 8. H 11/6). התיבות "ילידה" ו"ישינה" שונות מן המקובל הן במקרא הן בלשון חז"ל לפי מסורות שבכתב ושבע"פ (לְדָה, יְשָׁנָה), אף ששתיהן משורשי פ"י ולא נודעו עד כה במילונים.²⁰³ ואולם לאחרונה כבר נידונו תיבות דומות מלשון חז"ל: "יסיכה",²⁰⁴ "יעידת עד" ו"ישיחת הילדים" (משורשי עו"י).²⁰⁵

19. סְבִיבָה (הקפה בשמחת תורה)

"לסביבה ראשונה... לסביבה שניה" (ספר שבחות ושירים כמנהג אנשי שינגילי בקוגין [אוקספורד 1189, הועתק בשנת 1956, עמ' 57-60]). וכן בספר תפילות קוגין, דפוס אמסטרדם תקי"ז. המילונים מצטטים "סביבה" ממשנת מידות בהוראת היקף [מעגל] ומהרמב"ם בהוראת סיבוב, הקפה.²⁰⁶

20. עֲמִידָה

בתפילה "ישמח משה" הנאמרת בעמידה של שחרית של שבת גורסים כל המנהגים (אשכנז, ספרד, איטליה ותימן): "כליל תפארת בראשו נתת בעמדו לפניך על הר סיני". אולם בסידורים קדומים שבכתב-יד אנו מוצאים "בעמידתו לפניך". כך היא הגרסה בסידור רס"ג, בסידור ר' שלמה מסג' למסה (אוקספורד Poc. 262), בקטע מסידור מזרחי לונדון Or. 2743, וכן בקטעי גניזה רבים, למשל אלה בספריית קיימברידג': T-S

203 השווה ח' ילון, מבוא, עמ' 57.

204 מ' בר-אשר, לשוננו, מא (תשל"ז), עמ' 84-88.

205 ש' שרביט, לשוננו, מא (תשל"ז), עמ' 302.

206 אבינרי גוזר סביבה מ"סביבות" המקראית, שלא כדעה הרווחת ש"סביבות" היא ריבוי של "סביב". ראה היכל המשקלים, עמ' 256.

8. H. 23/10; T-S N.S 115.56; 120.113; 121.9; 121.113; 123.127; 139.7; 150.9
153.4; 155.1; 271.49

נוסח זה הולם את לשון חכמים, שבה נעלם השימוש במקור הנטוי, ונתפשט השימוש בשמות פעולה כתחליף שלו במבנים מסוימים.

תפילה זו אינה אלא שריד של "קרובה" מתקופת התלמוד או מראשית תקופת הגאונים.²⁰⁷ ואכן השימוש בצורה "עמידה" נפוץ גם בפיוט, כגון: "ראה עמידתנו דלים ורקים" (ערבית ליוה"כ, פיוט של יוסי בן יוסי); "אעמוד כעמידת משה לפני הצור... כעמידת אהרן לפני לפני... וכעמידתו לכפר על העם" (וידוי גדול לר' יצחק בן הרב ר' ישראל, מחזור ספרדי ליוה"כ, עמ' 151); "וישראל על עמידתם" (סדר העבודה לר' אברהם אבן עזרא "אשרי עין ראתה").²⁰⁸

2.1. רְבִיצָה (המקום שבו שוכנים\שוכבים)

"תהא ברביצת הצדיקים ובמחיצת החסידים בגן עדן" (סידור פרסי [טל, 223]. שם-הפעולה "רביצה" הוא תלמודי: "נגיעה נשיכה רביצה ובעיטה" (ב"ק ב ע"ב), אך שם הוא אמור על בעלי-חיים בלבד.

2.2. רְחִיצָה

בסימני הסדר של ההגדה של פסח מקובל הנוסח "מגיד רחצה"²⁰⁹ מוציא מצה". בכ"י לונדון Or. 2772 (אשכנז, המאה הי"ד) הנוסח הוא: "מגיד רְחִיצָה מוציא מצה". ואמנם הצורה "רְחִיצָה" בהוראת רחיצה מצויה רק כאן (בשה"ש פעמיים בהוראת מקום הרחיצה), שכן במקרא תמיד "לְרַחֵץ" – צורת מקור מוארך.²¹⁰ מקטעי גניזה להגדה של פסח אנו למדים, שהיו מקומות, שנהגו בהם לברך על נטילת ידיים ראשונה בסדר: "על רחיצת ידיים".²¹¹

שורשי ל"י

2.3. בִּיכִיָּה

"לקול בכיתו עמדה" (לונדון Add.27.205 [סליחות, גרמניה 1180]);²¹² "בבְּכִיָּה קדמתי" (לונדון, גניזה Or. 5557 K.33); "אתמיד בבִּיכִיָּה" (קיימברידג' T-S H. 14/38

207 א' מירסקי, סיני, נז (תשכ"ה), עמ' קכז-קלב.

208 על פי תכלאל קדמונים, עמ' קמז.

209 ברוב ההגדות שבדפוס "רְחִיצָה" (בקמץ). באחרות – "רְחִיצָה" (בפתח).

210 וכך, כנראה, גם המובא מסידור רס"ג (עמ' קסג): "וכיור לרחצת יד ורגל". וראה הערת טור סיני לערך "רחצה" במילון בן-יהודה.

211 למשל, א' כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשכ"ח, עמ' צד-צה.

212 ראה דוגמות נוספות ממחזורים אשכנזיים קדומים אצל א' אלדר, מסורת, עמ' 279.

אִקִּינָה לֹט' בַּאבּ); "גֵּעוּ בִּכְיָה" (מנורת המאור טו, לא, קפג, רב); "ב' בְּכִיּוֹת" (מנורת המאור, קצז).

ומצויה הצורה בכמה פיוטים בתפילות אף במהדורות הדפוס, כגון: "יהי רצון מלפניך שומע קול בְּכִיּוֹת שתשים דמעותינו".²¹³ בן-יהודה הבחין בין "בְּכִיָּה" המשמשת שם-פעולה (והביא מן התלמוד והמדרשים) ובין "בְּכִיָּה" המשמשת שם (וברבים: "בְּכִיּוֹת") וציטט מן השירה והפיוט.²¹⁴ ראה להלן: גיעיה.

2.4. גיעייה

"ואקונן בגיעייה" (קיימברידג' T-S H. 14/38 אִקִּינָה לֹט' בַּאבּ); "גיעיית נאנחים" (עמ' 18); "גיעיית קולינו" (עמ' 20); "גיעיותינו יהו נקשבים" (עמ' 20) (לונדון dd. 27205 [סליחות, גרמניה 1180]).²¹⁵ בן-יהודה הבחין בין "גֵּעִיָּה" המשמשת שם-פעולה (מובאה אחת מ,תנא דבי אליהו) ובין "גֵּעִיָּה" (ברבים: "גיעיות") המשמשת שם כללי או שם המתג שלפני שווא בטקסט המקראי.²¹⁶

ובכן, האם "בְּכִיָּה" נוצרה מ"בְּכִי" המקראית, ו"גיעייה" – מ"גֵּעִי" על דרך "שְׁבִי" – שְׁבִיָּה? ושמא גֵּעִיָּה < גיעייה; בְּכִיָּה < ביכיה – עניין פונטי הוא, כדרך שאירע ב"קיריית (שמע)", "פירייה וריבייה" וכיו"ב? אם כן, שוב אין לתלות את השינוי בסמיכות לרי"ש דווקא!²¹⁷

ראוי להזכיר כאן שם נוסף מגזרת ל"י בעל התחילית מ"ם, שבו אפשר שמצינו תופעה הפוכה: "מְחִיָּה" (כך בבר' מה, ה; מכות ב, ו). והנה מצאתי במחזור איטלקי (ברטינורו 1390), לונדון Or. 2736, עמ' 18: "די מְחִיָּתָה". ובמחזור גרמני (משנת 1349), לונדון Add. 10456, עמ' 18: "גרע חמש שנים מְחִיָּתו".

2.5. עלייה

"עֲלִיית שבטים" (לונדון Or. 2735 [מחזור, גרמניה, מאה י"ד], עמ' 148; לונדון Add. 1176 [מחזור אשכנזי], עמ' 42).²¹⁸ מסורת קריאה זו ידועה לנו מכי"ק למשנה, כגון: "ספק ירידתו טמא(ין) וספק עֲלִיָּתוֹ טהור(ין)" (טה' ד, ח). ועוד שמונה פעמים.²¹⁹ לא כן כי"פ: "ודרך עלייה טהורים שלא כדרך עלייתן" (שק' ח, ב).

213 ד' גולדשמידט ניקד שלא כמסורות אלה בכ"ף חרוקה (סליחות כמנהג פולין, סימן פ"ב). אבל במהדורתו לספר הקינות, סימן ו', הוא ניקד: "עד אנה בְּכִיָּה בציון".

214 אבן-שושן הביא בראש הערך את שני הניקודים. הוא לא הביא צורות ריבוי.

215 ראה דוגמות נוספות ממחזורים אשכנזיים קדומים אצל א' אלדר, מסורת, עמ' 391.

216 אבל שתיים מדוגמותיו הוא ניקד בתוך הערך בגימ"ל חרוקה. אבן-שושן הפריד בין השמות (כ"ף חרוקה) ובין שם הטעם (גימ"ל בפתח).

217 י' קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 275.

218 ראה דוגמות נוספות ממחזורים אשכנזיים: אלדר, מסורת, עמ' 308.

219 י' קוטשר משער, שתיבה זו לא נשקלה במשקל קְטִיָּה משום שהוא היה "תפוס" בתיבה המקראית "עֲלִיָּה" (=קומה). מחקרים בדקדוק, עמ' 57; 60.

26. ענייה

"סודרת ענייה הלל" (לונדון Add. 27086 [מחזור, גרמניה, מאה י"ד], עמ' 115); "עניית קול אחד" (לונדון Or. 42 668 [מחזור, גרמניה, מאות י"ג-י"ד], עמ' 14). "בזכר עניית מוריד, בזכר עניית ים סוף" (אוקספורד C. 20 2736, עמ' 34).²²⁰

מסורת קריאה זו ידועה לנו מכי"ק למשנה, כגון: "מה ענייה אמורה להלן בלשון הקודש" (סוטה ז, ג). אפשר שתיבה זו לא נשקלה במשקל קטטה כדי ליצור בידול מורפולוגי בינה ובין "ענייה" (=נקבה של עני), אולם בכי"ק גופו אנו מוצאים: "אלמנה בין שהיא ענייה ובין שהיא עשירה" (ב"מ ט, יג) לצד "ענייה" (קיד' ג, ה – x2).²²¹

27. תחייה

ונעיר כאן על משקלה של התיבה המשנאית "תחייה" בשל שורשה והדמיון במשקלה. ילון כבר אסף את מסורות הקריאה של תיבה זו,²²² ואחרים השלימו ממקורות אחרים.²²³ עד כה נמצא, שהקריאה "תחייה" ידועה מכתבי היד למשנה (כי"ק, כי"פ, כ"י פריס), מהמסורת הבבלית, מהמסורת התימנית, מפיוטי ינאי ומקטעי פיוט בניקוד הארץ-ישראלי. לאחרונה מצא א' אלדר צורה זו במחזור אשכנזי קדום אחד.²²⁴

ואני מבקש להוסיף, שמסורת איטליה הכירה צורה זו כעדות הסידורים שבכתבי-יד עד המאה הט"ו לפחות. לונדון Add. 15686 (בולוניה 1427), עמ' 37: "לתחיית המתים". וכן בלונדון Add. 19/944 (איטליה), ואף בסידור ארם צובא, סינסינטי 407 (מאה ט"ו) מנוקד כן; לונדון Or. 2736 (ברטינורו 1390): "לתחיית המתים". ובסידור פרסי, לונדון, גסטר Or. 10576, עמ' 115: "והוא עתיד להקימכם מקברותיכם לתחיית המתים". וכן מנוקד בסידור תפילה אחר נוסח פרס (טל, 23). ואגב אורחא אמנה כמה קטעי גניזה מקיימבריג', שבהם מצאתי ניקוד זה: "בתחיית המתים" (בר' ה, ב) T-S 6/8; "לכל אחד ואחד תחייה ראיתי" 115/48; 275/95; T-S N.S. 93/40; "להטליל תחיית גישמכם": T-S N.S. 309/47.

ג. קטילות

28. בריירות

בתחינה שלאחר התפילה נאמר: "ואקיים מצוותיך ועדותיך בבריירות אני וזרעי" (T-S N.S. 328.5); "ואקיים מצוותיך ועדותיך בבריירות ליבב אני וזרעי" (תכלאל קדמונים רכו ע"ב).

220 א' אלדר, מסורת, עמ' 309.

221 קוטשר, שם, עמ' 61, 62.

222 פרקי לשון, עמ' 382-383.

223 ראה ספרות אצל א' אלדר, מסורת, עמ' 439.

224 שם.

בן־יהודה מביא מקור אחד בלבד: "ולא נתן הקב"ה בהם כח בעין ולא ברירות בלב" (ההקדמה לפירוש ספר יצירה לר"י ברצלוני) = "הכוח לראות ולהבחין". אבן־שושן ציטט מקור קדום (ירוש' תע' סז ע"א: "בברירות כפיך"), אלא שההוראה אחרת: בור, ניקיון. ולא נתברר לי מפני מה נתעלם מהמובאה של בן־יהודה.

29. חֲלִישוֹת

"בחלִישוֹת חיל" (נסים הבבלי [מחזורי הספרדים]); "בחלִישת חיל" (נסים הבבלי [מחזור ספרדי, לונדון Or.5557 L/22]); "בחלִישוֹת כח" (נסים הבבלי [רומא 1270]). אבן־שושן הביא "חלִישוֹת הלב" מרש"י ו"חלִישוֹת דעת" מבמ"ר ו. בני תימן גורסים "חֲלִישוֹת" (מנורת המאור קעז; רצהבי, אוצר).²²⁵

30. חֲצִיפּוֹת

בפי יהודי מרוקו מצויה "חֲצִיפּוֹת" = חוצפה; "חֲצִיפּה" = חצוף.²²⁶

31. בְּכַנִּיעוֹת

"בְּכַנִּיעוֹת חיל" (נסים הבבלי [ברטינור 1390]); "בכניעת חיל" (נסים הבבלי [רומא 1270]); "בכניעת נפש" (נסים הבבלי [לפי מילון בן־יהודה]);²²⁷ "בכניעת כח" (נסים הבבלי [מחזור ספרדי; לונדון Or. 5557 L/22]).

32. מַחִילוֹת

"לסליחות חטא ולמחילות עון" (מוסף לר"ח, סידור רס"ג, קכט, קימבריג' Or. 1080; בסידורי אשכנזים 2/45; T-S 10.H. 10/1; T-S N.S. 120/41; T-S N.S. 235/171); "לְסִלִּיחַת חטא וְלִמְחִילַת עוֹן". בתפלאלים התימניים נוסח התפילה שונה, ואין בהם שני הביטויים האלה. בסידור פרסי (טל, 173): "רחמ' תכת' בספר רחמ' תכת' בספר מחילה... מחילות עון".

33. נְמִיכוֹת

"בְּנְמִיכוֹת קומה" (נסים הבבלי [סידור ברטינור, סידור רומא]); "בְּנְמִיכַת רוח" (נסים הבבלי [לונדון Or. 5557 L/22]; מחזור ספרדי; מחזורי הספרדים). המילונים מביאים "נמיכות רוחו" מספר "חובות הלבבות", אבל אולי אפשר למצוא אותו בשינוי סדר התיבות (לצורך החרוז) כבר אצל הקליר: "דכאי רוח נְמִיכוֹת \ מחפשי ביום דין זְכוֹת" (מוסף א' לראש השנה, אנסיכה מלכי).

²²⁵ רצהבי מעיר על הניקוד המצוי בכל המילונים "חֲלִישוֹת".

²²⁶ אבינרי, גנזים מגולים; רצהבי, אוצר.

²²⁷ לא עלה בידי לברר על פי איזה כתב יד או דפוס מצטט בן־יהודה מפייטן זה.

34. נְעִימוֹת

"שנת ישרות... שנת נְעִימוֹת קול" (T-S. H. 6/19, עבודה ליוה"כ). במילונים מובאת צורת "נְעִימוֹת" בנפרד בלבד.

35. סְלִיחוֹת

"לסליחות חטא ולמחילות עוון". ראה: מְחִילוֹת, והוסף: "ורפאות בשרנו וסליחות עווננו" (סידור רס"ג, עמ' מט); תכלאל קדמונים רכז: "וסליחת עווננו".

36. עֲקִידוֹת

"בעֲקִידוֹת יצחק מתים תִּחִיה": (T-S N.S. 325/211, סימני ניקוד בבליים בודדים); "ועֲקִידוֹת יצחק אבינו" (לונדון, גסטר, 10576 [סידור פרסי, עמ' 43; טל, 160]). ובכל סידורי האשכנזים והספרדים: "ועֲקִידַת יצחק", ותימנים: "ועֲקִידַת יצחק".

37. עֲרִיכוֹת: ראה להלן: צְמִיחוֹת.

38. צְבִיעוֹת

בן-יהודה כותב: "מלה נהוגה בדיבור ובספרות", דהיינו חידושה של העברית החדשה. ואכן, גם אבן-שושן וכנעני מצטטים רק מעט מן הספרות העברית החדשה (ברדיצ'בסקי, א"צ גרינברג וקלוזנר). אולם תיבה זו משמשת בדיבורם של יהודי מרוקו, ואפשר שהיא משמשת גם בפי עדות אחרות, ואך מקרה הוא, שטרם נמצא לה תיעוד קדום יותר.

39. צְמִיחוֹת

"וצְמִיחַת קרן לדוד עבדך ועריכת נר לבן ישי משיחך" (עמידה לימים נוראים, תפילת "ובכן תן כבוד") – כך בכל מחזורי האשכנזים והספרדים, אולם במחזורי האיטלקיים מן הקדומים שבכתב-היד ועד לדפוסים האחרונים: "וצְמִיחוֹת... ועֲרִיכוֹת". אִמְנָה כמה מחזורים: לונדון Har. 5686 (בולוניה 1427); לונדון Add. 27072 (פריצול מאַוִּינִיּוֹן 1482) – סידור רומא; לונדון Add. 16577; לונדון Add. 18691; לונדון, גסטר, Or. 10752 (רומא); דפוס שונצין 1485 (רומניה); במחזור איטליאני, ליוורנו תרט"ז, אנו מוצאים כמעט בכל תפילות העמידה של הימים הנוראים: "וצְמִיחוֹת (וצמִיחַת) קרן... ועֲרִיכוֹת (ועריכת) נר". התוספת שבסוגריים אולי בהשפעת סידורי אשכנז.

גם בשני קטעי גניזה מצאתי "וצְמִיחוֹת... ועֲרִיכוֹת": T-S N.S. 123.129. ובתכלאלים התימניים אנו מוצאים "וצְמִיחוֹת קרן... ועֲרִיכַת נר" – כך בתכלאל "קדמונים", בתכלאל "עץ חיים" ובתכלאל "שיבת ציון" (להרב י' קאפח). אבל בתפילת "הביננו" של רב (בר' כט ע"א: "ובצְמִיחַת קרן לדוד עבדך ובְעֲרִיכַת נר לבן ישי") גורס תכלאל

קדמונים (דף יו): "ובהצמחת קרן... ובעריכות נר", והעיר המעתיק: "בק[דום] בפתח". ובנוסח תפילה זו שהובא מסידור תפילה קדמון: "ובתיקון היכלך בעריכות נר לבן ישי".²²⁸

40. קביעות

"ובזמנם התחילו בקביעות הירח" (לונדון Or. 2517 [כתב יד קראי, 1700], עמ' 142); "קביעות סוכה" (לונדון Add. 27 086 [גרמניה, מאה י"ד], עמ' 129, 138); "עשיית מעקה וקביעות מזוזה" (תפלאל קדמונים, עמ' רסג). אבן-שושן רשם מובאה אחת מספר "וזהיר": "מקום שאין בו קביעות אסורא".

41. שבירות

"בשבירות לב" (נסים הבבלי [סידור רומא; סידור ברטינורו]); "בשבירת לב" (נסים הבבלי [לונדון Or. 5557 L/22; מחזור ספרדי; מחזורי הספרדים]).

42. שמירות

"ישמח משה... וכתוב בהם שמירת שבת וכן כתוב בתורתך" (עמידה לשחרית לשבת). כך הנוסח בסידוריהן של כל עדות ישראל היום, אולם בסידור רס"ג ובשרידי הסידורים שנמצאו בגניזת קהיר מצויה הרבה הצורה "שמירות שבת" (קיימבריג' T-S 10.H.8; T-S N.S. 121.9; 123.127; 139.7; 153.4; Or. 2743; 160. 20; 271.10). וכן בסידור תפילה נוסח פרסי (טל, 68).

וצורה זו מצאתיה גם בתפילה אחרת:²²⁹ "ושמירות שבת מימים אותה הנחלתה". כך בקטעים T-S N.S. 150.10; 325.211.

בולטת העובדה, שבמאמר שבתפילה חסר ההתאם שבמין בין הנושא לנשוא: "וכתוב בהם שמירת\שמירות. אולם כך ממש הנוסח גם בבר"ר יא (תיאודור-אלבק 95): "אברהם אבינו שכתוב בו שמירת שבת ירש... אבל יעקב שכתוב בו שמירת שבת". ועל כן ראוי להעיר, שאנו מוצאים גרסה אחרת בכמה קטעי גניזה: "וכתוב בהם שמירות שבת" (קיימבריג' T-S N.S. 115.56; 155.1; 272.49; אוקספורד Heb.] 2844 (D. 50 (21-20)).

וכן בכ"י של סידור רס"ג, כמצוין בחילופי נוסחאות של הסידור, עמ' קיב. ומשער אני, שגרסה זו באה לפתור את הקושי שבהיעדר התאם תחבירי, וסיוע לכך אני מוצא בגרסה "וכתוב בהם ח'ק שמירת שבת". כך בסידור קורפו, כ"י פרסי, héb. 606, עמ' 14; במחזור רומניה (קושטא 1574) ובסידור כפא (קלעא\קרים 1735).

²²⁸ ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תש"א, עמ' 89.

²²⁹ הברכה השנייה שלפני שמע בערבית של שבת, המצויה בסידור רס"ג (בשינוי נוסח) עמ' ק"י. וראה ש' אסף, מספרות הגאונים, עמ' 75 (ושם: שמירת שבת).

10. מוקדם ומאוחר בלשונות התפילה של בני-תימן

כתבי היד שבאו מתימן בדורות האחרונים, מהם חיבורים מקוריים של בני-תימן ומהם העתקות של חיבורים ידועים מאירופה ומארץ-ישראל, הפרו את מחקר חכמת ישראל והכשירו את הקרקע להתקנת מהדורות מדעיות. חכמי הפילולוגיה התלמודית וחוקרי לשון-חכמים שאבו מלוא חופניים ממסורותיהם של בני-תימן, שכן שם יצא להם לבני-תימן, שהם משמרים מסורות עתיקות ודווקניות. ואולם זאת לדעת – שלא בכל עניין ועניין יש לבני-תימן מסורת אחת משותפת. העברית שבפיהם, למשל, מתפלגת לחמישה מחוזות, ונוסח התפילה שלהם מתחלק לשני מנהגים עיקריים (ראה להלן). אמנם לא כל המסורות שבידיהם היום עתיקות יומין הן, שכן לפחות מאמצע המאה הט"ז חדרו ספרי הדפוס לתימן, ועמם חדרו הקבלה של האר"י ונוסח התפילה של המקובלים שבארץ ישראל. לחדירה זו הייתה השפעה ניכרת אף בתחום נוסחאות התפילה ומסורותיה הלשוניות. ולכך אנו מקדישים סעיף זה.

א. נוסחי התפילה בתימן

התכלאל התימני – כך מכונה מחזור התפילות של כל ימות השנה כמנהג בני-תימן – ניכר בייחודו הן בנוסח התפילה הן במסורת הלשונית המשתקפת ממנו. עד סוף המאה הט"ז הכירו בני-תימן נוסח תפילה אחד בלבד, הוא הנוסח הקדום, ששורשיו מגיעים עד לרס"ג, וגיבושו הסופי נעשה בעקבות הרמב"ם.²³⁰ נוסח זה במיטבו מתגלה בתכלאל קדמונים, שהועתק מכתב ידו של הסופר ר' יחיא אלבשירי בצנעא (1618) והשווה לכתב יד קדום משנת 1498.²³¹ ואולם מראשית המאה הי"ז כבר החל חודר לתימן נוסח התפילה של המקובלים בארץ ישראל. מקצת הקהילות קיבלו חלקים ממנו, ומקצתן אף אימצוהו כמעט בשלמותו. מאז כמעט שאין למצוא תכלאל המשקף את נוסח בני-תימן הקדום על טהרתו. השפעת ספרי הדפוס מאירופה וקבלת האר"י מארץ ישראל ניכרת בעיקר באזורי הדרום (קהילות עֶדֶן וְשַׁרְעָה) ובמזרח (חֶבֶאן), אבל גם לצנעא גופה היא חדרה. אט אט נסתמנה החלוקה של קהילות בני-תימן לבתי-כנסת על-פי נוסח התפילה: נוסח בִּלְדִי (=מקומי) מכאן ונוסח שְׁאֲמִי (=של ארץ ישראל) מכאן. אימוץ נוסח תפילה שמחוץ לתימן גרר בהכרח גם שינויים ותיקונים בנוסחאות התפילה ובלשונותיה. בסוף המאה הי"ח ערך הרב יחיא צאלח (=המהרי"ץ) תכלאל חדש, שביסודו הוא משמר את נוסח תימן המקורי, ואף על פי כן הוא כולל בו מקצת מן התפילות והפיוטים שנתקבלו בצנעא בהשפעת הסידורים נוסח ספרד.

²³⁰ ראה את מאמרו המקיף של י' רצהבי, עיונים, 99-115.

²³¹ יצא בדפוס-צילום על-ידי י' חובארה, ירושלים תשכ"ד. ראה הקדמת המוציא לאור, עמ' 7, והקדמת ש' גרידי, עמ' 14.

המהרי"ץ כתב את פירושו לתכלאל ("עץ החיים"), ובו הוא מעמיד אותנו על גרסתם המקורית של בני-תימן ("הכי גרסינן") ודוחה את התיקונים ("ולא גרסינן") שנעשו על דרך המצוי בסידורים המודפסים והסתמכו על פוסקים בני אשכנז ועל מדקדקים בני ספרד ואשכנז. תכלאל זה נתקבל בחוגים רחבים בתימן והועתק ונדפס הרבה עד ימינו אלה.

במתכונת דומה עשוי "סידור כנסת הגדולה" ההולך ונדפס בישראל.²³² עורכו, הרב יוסף צובירי, אף צירף לו פירוש פילולוגי מקיף ("אמ"ת ויצי"ב"). סידור זה מייצג את הנוסח השאמי, שלדעת הרב צובירי הוא הנוסח המקורי של בני-תימן מקדמת דנא.²³³ ומה בדבר ההבדלים בנוסחאות התפילה ובלשונה? ובכן, גם הרב צובירי פותח בקביעת הגרסה הנכונה ("הכי גרסינן... ולא גרסינן"), אלא שלרוב הוא דוחה את הגרסאות המצויות בתכלאלים, כגון זה של המהרי"ץ ותכלאל קדמונים, ומסתמך על סידור רב עמרם גאון, על פסקי הטור, על מחזור ויטרי, על ר' דוד אבודרהם, על "רבני אשכנז וחכמי ספרד" ועל ספרות הקבלה.

לא באתי להוסיף חקור בשאלת מקורו של נוסח התפילה של בני-תימן,²³⁴ אלא בדעתי לעסוק בהיבט הלשוני בלבד: לבחון את הרקע הלשוני של חילופי הנוסחאות כדי לעמוד על סדר מוקדם ומאוחר, ואם תרצה – מקורי ותנייני בלשונות התפילה בכלל ובמסורת בני-תימן בפרט. שני מקורות עיקריים משמשים אותי:

I. סידורי תפילה קדומים שמחוץ לתימן

1. סידורי רב סעדיה גאון (=רס"ג).
2. סדר התפילה לרמב"ם (נספח למשנה תורה).²³⁵
3. סידור ר' שלמה מסג'למאסה (מרוקו, סוף המאה הי"ב).²³⁶
4. קטעי סידורים מהגניזה הקהירית.
5. סידור בני-פרס על-פי כ"י ENA 23.²³⁷

II. תכלאלים

עשיתי שימוש בשישה תכלאלים, ואף שהם באים מתקופות שונות ומאזורים שונים, איני מתיימר לתת ייצוג לכל הוואריאציות האפשריות מצד הזמן והמקום. הנה תיאורם:

1. תכלאל קדמונים – סידור תפילה קדמון כמנהג יהודי תימן, הועתק בשנת ת"ש

232 חלק א יצא בתל-אביב, תשל"ו.

233 ראה הקדמתו לסידור, בייחוד עמ' 4-5.

234 מאידך גיסא מתעקש הרב קאפח לקבוע, שנוסח התפילה שבמשנה תורה קיבלו הרמב"ם מיהודי תימן.

235 משנה תורה, מהדורת י' קפאח, חלק ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' תשיב-תשלא.

236 על-פי כ"י אוקספורד 896.

237 ש' טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, ירושלים תשמ"א.

- מכתב ידו של הסופר ר' יחיא אלבשירי (צנעא 1618) והשווה לתכלאל קרום משנת 1498.²³⁸
2. תכלאל משתא-שבזי – הועתק בשנת 1642, והוא משקף את מנהג שרעב (מחוז הדרום).²³⁹
3. תכלאל עץ חיים – נערך בידי ר' יוסף צאלח (=מהרי"ץ) בעיר צנעא בסוף המאה הי"ח, ונלווה לו פירושו "עץ חיים".²⁴⁰
4. תכלאל שיבת ציון – נערך בידי הרב יוסף קאפח (על-פי תכלאל עץ חיים ועם תוספות שינויי נוסחאות על-פי נוסחת הרמב"ם ומהר"י בשירי), ירושלים תשי"ב.
5. תכלאל "עטרת זקנים" השלם – נערך בידי ר' שלום יצחק מעטוף על-פי מנהג יהודי חבאן, תל-אביב תשל"ד.²⁴¹
6. סידור "כנסת הגדולה" – נערך בידי הרב יוסף צובירי (עם ביאורים ופירושים "אמ"ת ויצי"ב" ו"שירי יוסף"), תל-אביב תשל"ו.

ב. חילופים בלשונות התפילה

עתה אציג את עיוניי ב-11 חילופי-נוסחאות, שנמצאו בתכלאלים הנ"ל, שיש בהם כדי לשקף חילופים לשוניים.²⁴²

אציג תיעוד רחב ככל שידי מגעת, ואחר אבחן את עמדתו של המהרי"ץ, שעמד בפרץ בתקופה שבה חדרה השפעת ספרי הדפוס במלוא עצמתה, ואת דברי הרב צובירי, בן דורנו, שקיבל את נוסח ספרד של המקובלים. הדיון בעשרה חילופים נוספים יתפרסם במקום אחר.

1. חללים – חלולים

"ברוך... אשר יצר את האדם בחכמה וברא בו נקבים נקבים (ו)חללים חללים (ו)חללים" – כך בקדמונים,²⁴³ בעץ חיים ובעטרת זקנים;²⁴⁴ משתא-שבזי, שיבת ציון, כנסת הגדולה: "חלולים".

הגרסה "חללים" עתיקת יומין היא. כן גורס הבבלי בבר' ס ע"ב (אף בדפוסים) ובבר' כד ע"ב לפי כ"י מינכן ודפוס שונצינו רפ. וכן היא גרסתם של סידור רס"ג,²⁴⁵ רמב"ם

238 ראה לעיל, הערה 231.

239 יצא בדפוס-צילום בשנת תשמ"ו. על טיב הנוסח של התכלאל ראה מה שכתב הרב רצון ערוסי בהקדמתו.

240 נצטט על-פי ההוצאה של ר' חסיד, ירושלים תשכ"ב.

241 ראה את הקדמתו הקצרה של י' טובי לתכלאל.

242 מחקרו החשוב של י' גלוסקא, התפילה, נותר יחיד, לפי שעה, בתחום זה.

243 והעיר המעתיק: "ה"ג (=הכי גרסינן) בכל הישנות וכ"ה (=וכן הוא) נוס' הרמב"ם ורש"י. עיין מהרי"ץ ז"ל."

244 וכן גורס תכלאל ענף החיים להרב חיים הלוי, ירושלים תשי"ג.

245 וכן גורס רב נטרונאי גאון. ראה ל' גינצבורג, גיאוניקה, ח"ב, ניו-יורק 1938, עמ' 14.

ור' שלמה מסג'למאסה. אף בכמה מסידורי אשכנז הקדומים מצאתיה: מחזור וורמייזא (כ"י ירושלים), קיימברידג' Add. 1490, Add. 667.1.²⁴⁶

ואולם כבר במחזור ויטרי אנו מוצאים הסתייגויות מן הגרסה "חללים": "חלולים" – ולא נימא חללים שלא לשווי לכולי עלמא מריעי לשון חלל". והפוסקים הראשונים אף נתנו סימן לדבר, שהגרסה "חלולים" היא הנכונה: "חלולים חלולים בגימטריא = רמ"ח (איברים)" – כך בספר המנהיג לר' אברהם הירחי,²⁴⁷ וכן בטור (אורח חיים, סי' סו). תיקון הגרסה בכיוון אחר מצאתי בסידורי אשכנז אחרים: "נקבים נקובים חללים חלולים". כך בכתב יד לונדון Add. 26954; or. 12281.

ר' דוד אבודרהם דחה את הגרסה "חלולים חלולים" מטעמים לשוניים:²⁴⁸ זהו משקל בינוני פעול בתפקיד של שם תואר, ואנו מצפים למשקל של שם מעין "נקבים". הייתכן שלא הכיר את הגרסה "חללים"? הוא עצמו גורס "חלים" על משקל "מילים" (ספר המנהיג דוחה גרסה זו ולא כתב היכן מצאה).²⁴⁹

התיקון "חללים" < "חלולים" נתפשט אפוא בכל אירופה וצפון-אפריקה,²⁵⁰ וגם לתימן הגיע. המהרי"ץ דחה אותו בתוקף הסתמכותו על התלמוד, רש"י, תנחום הירושלמי, הרמב"ם ואבודרהם. הוא אף מסמתך על דברי רש"י לתלמוד, שבהם הוא מבחין בין נקבים, כגון הפה, החוטם ופי הטבעת – ובין חללים, כגון הלב, הכרס, והמעיים.²⁵¹

הרב צובירי פוסק, שהגרסה "חלולים" היא הנכונה, והוא מסתמך על רוב הפוסקים הראשונים והגאונים ורוב התפלות וכל הפוסקים האחרונים והמקובלים. ומסיים כך: "ורבים מגדולי ישראל הזהירו שלא לגרוס חללים קמצות הלמ"ד יען כי בחללים לא שייך לומר בריאה, ועוד שלא ייתכן לגרוס כן, מפני שיש בה עוד שתי משמעויות אחרות, שכן הרוגים ופסולי כהונה נקראים חללים". וכבר האריכו בזה גם חכמי אשכנז שפירוש את סידור התפילה בדורות האחרונים.²⁵² ואף על פי שלא הכירו את הגרסה "חללים", הם מצאוה נזכרת בספרי הראשונים.²⁵³

246 והשווה אפשטיין, פיה"ג, עמ' 217: "וכמו שהספוג הזה יש בו נקבים נקבים חללים חללים". ובתרגום הארמי ליח' כח, יג מצאנו: "מלאכת תפילך ונקביך בך ביום הבראתך כוננו – דאתעביד חלליך ונקבין".

247 מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' מד.

248 אבודרהם השלם – פירוש התפילות והברכות ירושלים תשכ"ג, עמ' לז.

249 גרסה דומה מצאנו בבר"ר א, ג: "והאדם הזה עשוי מחילים מחלים נקבים נקבים".

250 אבל היא נמצאת כבר בספר הרקמה לרבנו יונה אבן ג'נאח, מהדורה שנייה (הובאה לדפוס בידי ד' טנא), ירושלים תשכ"ד, עמ' קמג. ומזה אמרו [קדמונינו ז"ל]: "נקבים נקבים חלולים חלולים".

251 ד' גולדשמידט, מחזור, עמ' ריא.

252 ר"י בער בסידורו עבודת ישראל, אוצר התפילות לרב גורדון.

253 אף י' אבינרי מזכיר בקצרה את המחלוקת של המדקדקים. ראה היכל המשקלים, עמ' 284. הוא קובע, ש"חלול" הוא תואר וגם שם ומצטט את ברכות השחר.

2. להבין – להבחין

"ברוך... אשר נתן לשכוי בינה להבין בין יום ובין לילה" – קדמונים, משתא־שבזי, עץ חיים, שיבת ציון, עטרת זקנים; כנסת הגדולה: "להבחין".

הגרסה "להבין" נמצאת במשנה תורה לרמב"ם ובסידור רע"ג לפי כ"י לונדון. בבלי בר' ס ע"ב הברכה קצרה: "אשר נתן לשכוי בינה" (וליתא להבין). וכך בסידור רס"ג ובקטע גניזה אוקספורד 2844 (Meb.d.50, 2-5). וכן בכתבי יד של סידורים מאיטליה, כגון קיימברידג'; Add. 1752; Add. 438; Can. or.18; ובסידור אשכנזי: Dd. 13. 7 (תוקן בתליית חי"ת). וכן בקטעי גניזה, כגון: T-S 8.11, 8; T-S M.S. 229.6.

הגרסה "להבחין" המקובלת בסידורי אשכנזי וספרד הגיעה לתימן, והמהרי"ץ רחה אותה ואף ניסה לנמק את העדפתו בהבדל הסמנטי שבין שני הפעלים. אולם הרב צובירי פסק, שיש לגרוס "להבחין" והסתמך על גרסת התלמוד, על סידור רב עמרם גאון (ראה לעיל!) והרמב"ם (ראה לעיל!) ומחזור ויטרי, ומסיים דבריו "וכן הגירסא בכל סידורי רבני אשכנז וחכמי ספרד".

3. בפי עמו – בפיה עמו

"ברוך אתה... האל המהולל בפי עמו משובח ומפואר" (מתוך תפילת "ברוך שאמר") – כך בקדמונים, במשתא־שבזי, בעץ חיים, בשיבת ציון ובעטרת זקנים; כנסת הגדולה: "בפה עמו".

הגרסה "בפי" היא המצויה בכל המקורות הקדומים שלפנינו, הן בברכת "ברוך שאמר" הן בברכות שלאחר ההפטרה ("יתברך שמך בפי כל חי תמיד לעולם ועד") ובברכת המזון (כנ"ל) ובפיוט לשבת "אל אדון" ("ברוך ומבורך בפי כל נשמה"). הגרסה "בפה" הילכה בחוגי חסידי אשכנז, ולפי המהר"ם מרוטנברג היא קדומה יותר, ומקורה בספר ההיכלות.²⁵⁴ במשך הדורות היא שרדה בעיקר בברכת "ברוך שאמר", משום שתלו אותה בגימטריה פ"ז, שהוא מספר התיבות בברכה זו לפי נוסח חסידי אשכנז.²⁵⁵ המהרי"ץ רחה את התיקון הזה (בפי < בפה), שהגיע לתימן עם סידורי המקובלים, וכה דבריו:

בפי עמו – על שם תהלת ה' ידבר פי (בשם ר' דוד אבודרהם). וכתבו אחרונים משם האר"י לומר בפה בה"א ולא ביו"ד, כי פה בגימטריא פז, ע"ש. ודבריו ע"ה הם לפי דרכו שהביא נוסח ברוך שאמר מניין פז, אך לפי שאר הגרסאות לא קפידא. ואדרבא, לפי הדקדוק כן ראוי להיות בפי ביו"ד, לפי שהיא סמוכה מה שאין כן אם אתה אומר בה"א ודוק כי הוא פשוט.

254 וכבר זיכנו נפתלי וידר במחקר מקיף על כך. ראה: "תיקונים בנוסח התפילה בהשפעת לשונות לועזיות", סיני, פא (תשל"ז), עמ' כז-מז.

255 על הטעם לגרסה "בפי" בשאר התפילות ראה וידר, שם.

ואולם הרב צובירי, הגורס "בפה" הן בברכת "ברוך שאמר" הן בברכות שלאחר ההפטר (אבל בפיוט: "אל אדון": "בפי". ובברכת המזון ליתא) קובע:

ורבים מהפוסקים האחרונים והמקובלים הזהירו שלא לגרוס בפי והצריכו לומר בפה בה"א וסגול תחת הפה (משנה ברורה, שניאור זלמן בשו"ע שלו), וכן הגירסא בתכלאל רבים מלפני שלוש מאות וחמשים שנה.²⁵⁶

מדקדקים רבים התנגדו לעוות את הלשון כדי לאפשר יצירת גימטריה, כגון ר' שבתאי סופר בסידורו ור' זלמן הענא בספרו בניין שלמה. וכבר קבע ר' יוסף קארו (אורח חיים סי' נו): "שאינן לשונות ממטבע שטבעו חכמים בשביל שום דרשה".²⁵⁷

4. שבח – שבחה

"שיר ושבח הלל וזימרה" (תפילת "ישתבח") – קדמונים, עץ חיים, שיבת ציון, עטרת זקנים; משתא-שבזי, כנסת הגדולה: "ושבחה".

"ושבח" היא גרסת רס"ג, סידור ר' שלמה מסג' למאסה, סידור ארם צובא (אוקספורד Marsh 30), סידור פרס ENA 23. וכן גורס הרמב"ם, וכן במחזור רומניה.²⁵⁸ ואפשר שיש כאן גרירה: "שיר ושבחה \ הלל וזמרה \ עוז וממשלה \ נצח וגבורה" – שלושה זוגות, וכולם התיבה השנייה היא בעלת צורן נקבי.²⁵⁹ הד כלשהו לתפילה זו נמצא במכילתא דרבי ישמעאל: "אבל ישראל מרוממים ומשבחים ונותנים שיר ושבח וגדולה תהלה ותפארת" (בשלח א, הורוויץ 88. ובשינויים קלים הטקסט חוזר פעמיים בהמשך).

השם "שבח" מתועד היטב בספרות חז"ל, אך אין המילונים רושמים "שבחה" משום מקור אחר. ושמא תאמר, שזאת צורת היחיד של "שבחות"? גם "שבחות" אינה מתועדת בשום מקור תלמודי מחוץ לתפילת "ברוך שאמר", וגם שם אינה מקורית. הרמב"ם, סידור ר' שלמה מסג' למאסה וסידור פרס גורסים: "בשבחו" (כמו אחותה "ובזמירו", כלומר יחיד + כינוי חבור). וכן כל התפלאלים חוץ מתפלאל "כנסת הגדולה", שקיבל את גרסת סידורי המקובלים.

הגורסים "ושבחה" נחלקו בניקודה-משקלה: הרב צובירי כתב: "הכי גרסינן וְשִׁבְחָהּ על משקל וצדקה", וכך אמנם נוקדו סידורי אשכנז וספרד. אבל מצאתי גם את הניקוד וְשִׁבְחָהּ: סידור אשכנזי, לונדון Add. 20954; מחזור רומא or. 10752 (בשבת:

256 גם בכמה מסידורי איטליה מצאתי "בפה עמו", כגון סידור תפילה כמנהג אטליאני, מנטובה 1777; בית תפילה, ליוורנו תש"ח.

257 "פה" בנמסך לא נמצאה במקרא בשום מקום, אולם א' קימרון (דקדוק, עמ' 298) מצאה במגילת ההודיות א, לא: "ולהלל שמכה בפה כולל". וכן מצא בבבלי: "פה אלמים, פה עקרות" (מנ' זח ע"א).

258 ונמצא עתה בשירות עול השבת מקומראן 4Q 403. ראה להלן.

259 כך משער ר"י בער בסידורו "עבודת-ישראל".

"ושבח"; מחזור רומא, דפוס בולוניה 1540; דפוס מנטובה 1777. וכן בשני תפלאלים: לונדון or. 1480; or. 0389.

ר' שבתאי סופר האריך בעניין תיבה זו "שיר ושבחה" – צורת נקבה של שִׁבַּח על משקל שְׁבַעָה (>שבע), בְּטַחָה (>בטח). משהותקף על ששינה מן המקובל, פנה לרב מנחם עזריה מאיטליה, והלה השיב לו כלבבו: "זה הכלל כל שעי"ן הפועל 'וי"ו' מרחיבין התנועה להמתיק הקריאה כגון צִנְחָה וְרִנְחָה. והשאר טַבְּחָה, שְׁבַעָה, שְׁכַחָה, שְׁבַחָה... וכן כתב מהרש"ל בסידורו בשם ר' יוסף קימחי לומר וְשְׁבַחָה".

הוא פוסל את הקריאה "ושְׁבַחָה אלהינו" וקבע, שצריך לומר "ושְׁבַחָה" כמו "זְבַחָה". ובעקבותיו המשיכו להתנצח מפרשי הסידורים²⁶⁰ המאוחרים, כגון ר"י בער ב"עבודת ישראל" ובעל "אוצר התפילות".

בן יהודה ואבן שושן מתעדים במילוניהם את הצורה "שְׁבַחָה" (אין להם ערך "שְׁבַחָה") מברכת "ישתבח" ואת הריבוי "שבחות" משירת ר' משה אבן עזרא ומשירת הנגיד. ולא הביאו מברכת "ברוך שאמר" ("בשבחות ובזמירות").

ואוסיך תיעוד לריבוי: סידור איטלקי משנת 1424 (אוקסורד Opp. Ms. Add 11): "מלך גדול בשבחות" (אצלנו: "בתשבחות"), וכן במחזור רומניה²⁶¹ ובמחזור קראי לסוכות משנת 1515: "ה' אלהי ישראל המהלל בשבחות ומפואר בפיות משיחות". בקהילת קוצ'ין שימשה, כנראה, התיבה "שבחות" במקום "פיוטים", "זמירות" וכיו"ב, שכן שם קובץ פיוטיהם בדפוס אמסטרדם 1756: "שבחות ושירים" כפי מנהג שינגירלי. וכן גם בכ"י אוקספורד Mich. 234 משנת 1756 כתוב בראשי העמודים "שבחות".

5. זמיר (ו) – זמירות

"ובשירי דוד נהללך ה' אלהינו בשבחו ובזמירו\ובזמרו: נודך" ("ברוך שאמר")²⁶² – קדמונים, משתא־שבזי, עץ חיים, שיבת ציון, עטרת זקנים; כנסת הגדולה: "ובזמירות".

גרסה שלישית עולה מפירושו של ר' דוד אבודרהם: "בשבחיו ובזמיריו". היא נמצאת גם בכ"י לונדון or. 1067 של סידור רב עמרם גאון.

אבודרהם מצטט את סידור רע"ג: "בשבחות ובזמירות", ומוסיף: "והמון העם חיסרו שני התווין שבסוף וקורין בשבחו ובזמירו ואינו נכון".²⁶³ ושמא אירע ההפך מזה: בשבחו ובזמרו < בשבחות ובזמירות, בריבוי על דרך "ובשירי דוד",²⁶⁴ ואפשר שהמשקל (הנדיר "זמר\זמיר" ביחיד הביא לתיקון על דרך המקרא "זמירות" (x5), תמיד

260 א' ברלינר, הקדמה כללית לסידור ר' שבתאי סופר, פרנקפורט תרס"ט, עמ' 36.

261 ד' גולדשמידט, מחזור, עמ' רלה.

262 על נוסח המשפט הזה כבר עמד ח' ילון, לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 285-286. ונ' וידר, לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 68-69. וציטט הרבה תכלאלים וקטעי גניזה.

263 אבודרהם השלם, עמ' סא.

264 וכך בסידור רס"ג: "בשבחות[ת] ובזמירות".

בכתיב חסר!).²⁶⁵ היחיד המתועד במקרא הוא "זמרה" (x4),²⁶⁶ אך יש סבורים ש"זמיר" המקראי אף הוא משמש לאותו עניין: "עת הזמיר הגיע" (שה"ש ב, יב); "זמיר עריצים יענה" (יש' כה, ה).²⁶⁷ "זמר" מתועד בלשון האמוראים (ומצאתי ריבוי "זמרים" בשמו"ר כג, ט), אבל "זמיר" – רק בשירת ימי-הביניים, כגון: "זמירה שבת וחשקה גבר" (אחות קטנה לראב"ע); ובפיוט "יום זה לישראל": "בזמיר ושבחה שבת מנוחה". התכלאלים וסידורים אחרים חלוקים בניקוד השם ביחיד: "בזמרו" (לונדון or. 2227, קדמונים, משתא שבזי). וכן סידור ר' שלמה מסג' למאסה, סידור ארם צובא (אוקספורד Marsh 90), סידור פרסי וקטעי גניזה רבים; "בזמירו" (עץ חיים, שיבת ציון, קטע גניזה T-S N.S. 271.32, סידור ספרדי [לונדון or. 5866]; "זמר" היא הצורה הארמית (דנ' ג, ה ועוד), והיא שימשה בשירת ימי-הביניים לצורך החרוז.²⁶⁸

6. תושבחות – תשבחות

"ברוך... מלך מהולל בתושבחות" ("ברוך שאמר")²⁶⁹ – קדמונים, משתא שבזי, עץ חיים, שיבת ציון, עטרת זקנים; כנסת הגדולה: "תשבחות". וכן המצב בברכת "ישתבח" – "אל מלך גדול ומהולל בתושבחות" – ובמקומות אחרים בתפילה (ברכת "יוצר", "אמת ויציב").

תיבה זו מזדמנת לראשונה בעברית²⁷⁰ במשנה (סוכה ב, ד), והיא כתובה מלא וי"ו ומנוקדת בשורק בכתבי היד של המשנה וכן בסידורים קדומים ובהגדות של פסח ("ישתבח") של אשכנז, ואיטליה,²⁷¹ וכן בסידור רס"ג ובנוסח התפילה של הרמב"ם ובקטעי גניזה רבים.

מקור התיבה ארמי, כגון אונקלוס לשמ' טו, א (השירה): "תושבחתא". והיא נמצאת בארמית גם בתפילה: "שירתא ותושבחתא ונחמתא" (קדיש). מסורת הספרדים והאיטלקים ובני אשכנז בדורות האחרונים: "תשבחות". והספרדים הוגים תי"ו חרוקה גם בקדיש. ואכן, כבר קבע ר"י קמחי: "על כן יטעה האומר מהולל בתושבחות כי דינו... התיו בחיריק בשקל תפארת" (ספר זיכרון, ברלין תרמ"ח, עמ' 8). וכן קבע ר' שבתאי סופר בסידורו, וגם פוסקים רבים קבעו כן בהלכות תפילה. ומה בתימן? המהרי"ץ קבע: "בוי"ו ושורק, כבכל התכלאלים", אבל הרב צובירי

265 הירונימוס מתעתק תיבה זו ביש' כד, טז: Zemroth.

266 ובשירות עולת השבת מקומראן 4Q, 403, 404 מתועד היחיד "זמר", והריבוי "זמרות", "זמירות".

267 כך אבן שושן בקונקורדנציה לתנ"ך (הראשון בספק). ולפי זה: "זמירה" (ולא תיעד את היחיד!). והסכים לו אבינרי, היכל המשקלים, עמ' 255.

268 י' רצהבי, לשוננו לעם, צג (תשי"ט), עמ' 11. ובשירת ריה"ל ראה א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 147.

269 וראה את התיעוד והדיון הרחב של י' גלוסקא, התפילה, עמ' 82-83.

270 אבל עתה נמצאם בשירות עולת השבת מקומראן 4Q 403 גם בכתיב מלא: "בתושבחות".

271 א' אלדר, מסורת, עמ' 285.

פוסק ההפך מזה: "הכי גרסינן לה בחירק תחת התי"ו". והוא מרבה לצטט מדקדקים (מאז ר' יוסף קמחי) וספרי הלכה (עד משנה ברורה) ומסיים: "וכן גרסת חכמי ספרד ורבני אשכנז בסידוריהם". והוא מקיים ניקוד זה בכל מקום בסידורו, לרבות הקדיש (!) אף שמדובר בארמית, וגם בזה הוא מסתמך על הרד"ק, שהצטרף לדברי אביו ושהוסיף שגם בקדיש התי"ו חרוקה (בספר הדקדוק "מכלול").

ברור לכול שהפתיב חסר הניקוד "תשבחות" (חסר וי"ו) אינו חד-משמעי, לכן ראוי לציין, שמצאתי שני קטעי גניזה, שבהם הכתיב מלא יו"ד (!): T-S N.S. 122, 50; T-S N.S. 150, 6.

אין ספק אפוא, שהצורה "תושבחות" תוקנה כבר בדורות קדומים על-ידי מדקדקים, והתיקון נקלט היטב גם על-ידי חכמי ההלכה באשכנז ובספרד, ורק בתכלאלים התימניים נותרה הצורה המקורית.

7. רדומים – נרדמים

"המעורר ישנים והמקיץ רדומים וסומך נופלים" (תפילת "נשמת") – קדמונים, משתא-שבזי, עץ חיים, שיבת ציון, עטרת זקנים; כנסת הגדולה: "נרדמים".

"רדומים" היא גרסת הרמב"ם ו"סדר חיבור הברכות",²⁷² וכן בסידור אשכנז, לונדון Add. 26954: "והמקיץ רדומים". וכן בסידור איטלקי, מנטובה 1777, ובמחזור רומניה, שונצין 1485. בסידור רס"ג כל המשפט הזה חסר.

האומנם כה נדירה הייתה גרסה זו כבר בדורות הקדומים, או שמא המדקדקים ובראשם ר"י קמחי הצליחו להכחידה ולהכניס במקומה את "נרדמים" (כך בסידור הספרדים ובני אשכנז)? ונראה, שאפשרות ב' היא האמיתית, כעולה מן החומר דלהלן. ר"י קמחי תוקף קשות את הגורסים "רדומים":

והרבה בני אדם טבעו במצולת הפתיות... כמו האומר בתפילתו בנשמת כל חי: מקיץ רדומים. כי כל הקיץ מקיץ שבמקרא כולם בודדים (=פועל עומד)... ועוד שנית טועים באמרם רדומים... כי אין לך בעברי אלא נרדמתי, מה לך נרדם... והיה להם לומר מעורר ישנים ומעיר נרדמים".

ובכן – תיקון על דרך המקרא!

המהרי"ץ דחה את התיקון: "ה"ג וז"ל הכלבו כי הרא"ש המגיה נרדמים איני יודע למה, כי רדומים יתכן לומר. וכן נהגו לומר (!) ונ"ל כי שם בנימין צעיר רודם פ"י דם מן רדם". אבל הרב צובירי קובע: "נרדמים – הכי גריסנן", והוא מגייס לעזרתו את סידורי ספרד ואשכנז ואת הערותיו של ר"י בער בסידורו "עבודת ישראל" (הלה מצטט את ר"י קמחי). ומעניין שבאותו סידור אשכנזי, שצוטט לעיל, מצאתי בגיליון תיקון כפול (כדרישת קמחי): "והמעיר נרדמים".

8. מאור [פנים] – אור [פנים]

"וברכנו אבינו כלנו כאחד ממאור פניך כי ממאור פניך" (סוף העמידה) – קדמונים, עץ חיים, שיבת ציון, עטרת זקנים; משתא־שבזי, כנסת הגדולה: "באור".

"ממאור" היא גרסת רס"ג והרמב"ם וסידור פרסי: "למאור פניך כי מאור פניך".

המהרי"ץ מגן על גרסת בני־תימן – "ממאור" (ולא 'באור' בבי"ת!), ומאריך בדברים מבחינה רעיונית. ואולם גם הרב צובירי מאריך בדברים בתמכו בגרסה האומרת "באור" ומסיים בקביעה: "כך שאין נכון לגרוס גם בזאת ממאור במ"ם".

9. מעון [הברכות] – מעין [הברכות]

"ונודה לשמו בכל יום תמיד מעון הברכות אדון השלום" (ליל שבת, מגן אבות) – קדמונים, משתא־שבזי, עץ חיים, שיבת ציון, עטרת זקנים; כנסת הגדולה – "מעין".

"מעון" היא גרסת סידור רס"ג וסידור ר' שלמה מסג'למאסה, סידור פרסי ENA 23 וסידור ארם צובא (אוקספורד 90 Marsh), וכן מצאתי בכמה קטעי גניזה: T-S N.S. 103, 120, 325.211; בכמה קטעים נמצא נוסח ברכה: "ברוך אתה ה' מעון הברכות ועושה השלום", ואלה הם: 150.11; 169.46; 160.2; 229.5 T-S N.S. והעיר הרשב"ש בספרו "שאלות ותשובות" (סימן רנז): "במזרח אומרים מעון הברכות בוא"ו ואנחנו במערב אומרים מעין הברכות ביו"ד".²⁷³

והרב צובירי פוסק:

הכי גרסינן מעין ביו"ד... והכי גרסי לה בכל סידורי חכמי ספרד ורבני אשכנז... וזוהי הנוסחה הנכונה שאין לזוז ממנה... ואם כי ישנה נוסחא אחרת מעון ביו"ו, שפירושה מקום ומדור והוא תואר לה' כמו כי מעון אתה היית לנו (תה' ד, א), אנן לא גרסינן לה, כי אינה מתישבת יפה בקשר עם ונודה לך.

ונראה, שהצירוף "מעון הברכות" היה מקובל בימי הביניים ככינוי לה'.²⁷⁴ הנה מצאתי במחזור קרפנטרס, אמסטרדם 1739, עמ' 403: "נשחר פני קוננו ולמעון הברכות נמליך ממעוננו" (ברכות לאפיפיור).

בקטע מהגניזה שפרסם שכטר²⁷⁵ עולה, שהצירוף "מעון הברכות" היה מצוי גם בתפילות החול: 'שים שלומך (כצ"ל!) על ישראל כן תברכנו כולנו בשלום מעון הברכות ועשה השלום'. וכבר העירו כמה חוקרים בדבר מקורה של תפילה זו, וג' אלון הקדיש לה מאמר מיוחד.²⁷⁶

273 ש' ליברמן, מדרשי תימן, ירושלים ת"ש, עמ' 9.

274 אבל במדרשים נמצא גם זיהוי אחר: "מעון הברכות – זה אברהם אבינו שנאמר והיה ברכה. אם באמת – זה אבינו יעקב". ראה א' ורטהיימר, אוצר המדרשים, ח"א, עמ' 3.

275 JQR 10 (1898), p. 659.

276 מחקרים בתולדות ישראל, כרך ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 128-132.

10. מִדְּשָׁנִי [עוֹנָג] – מְדוּשָׁנִי [עוֹנָג]

"ומניח בקדושה לעם מִדְּשָׁנִי עוֹנָג למעשה בראשית" (ליל שבת, מגן אבות) – קדמונים, עץ חיים, שיבת ציון, עטרת זקנים; משתא־שבזי, כנסת הגדולה: "מדושני".
 "מדשני" היא גרסת רס"ג, סידור ארם צובא (אוקפסורד Marsh 90), רמב"ם (כתיב חסר), סידור ר' שלמה מסג'למאסה ושני קטעי גניזה מנוקדים – T-S N.S. 325.211; 120.103, מחזור רומא, סידור איטלקי (?) קיימברידג' Add.1752 וסידור פרסי ENA 23.

ח' ילון הקדיש מאמר²⁷⁷ לצורות מפעל בלשון חז"ל (= בינוני סביל של הכבוד) כדרך הארמית, כגון: "וכן הוא מפורש על־ידי עזרא לא לנו ולכם" (שק' א, ה) – כך בדפוסים. אבל בכי"ק, בכי"פ ובכי"ל למשנה: "מפרש". אמנם המנוקדים טעו וניקדו רי"ש צרויה (בינוני פעל).²⁷⁸

המהרי"ץ הגן על מסורת אבותיו – "מִדְּשָׁנִי" אך חשבה לצורה אקטיבית: "הדלת בפתח ולא בשורק על משקל מכבדי ור"ל לעם במדשנים אותה במיני תענוגים מאכל ומשתה".

והרב צובירי פוסק:

הכי גרסינן מדושני הדלת והוי"ו בשורק ומשפט לכותב חסר וי"ו ולנקד הדלת שורק קיבוץ מפני דגשות בשין, כמו מלמדי מלחמה. בין כה וכה בקריאתה היינו הך, ולפיכך בספרי הרמב"ם הישנים... כתבוה מדשני חסר וי"ו, לפי שסמכו, על המבינים לקרותה כמשפטה בקיבוץ... והכי גרס לה רבי יעבץ בסידורו... ובכל סידורי אדירי התורה מחכמי ספרד ואשכנז... והנה מכל המבואר מוכח שאין נכון לגרוס מדשני בפתח, ודוק.

ובכן, הצורה החריגה "מִדְּשָׁנִי", בייחוד זו שאינה מנוקדת – "מדשני" – ועל כן דו־משמעית – נתקנה על־ידי המדקדקים לצורה רגילה: "מדושני".

11. שֶׁל־חֲנֻכָּה – שֶׁל־חֲנֻכָּה

"ברוך... וציונו להדליק נר שלחנכה".²⁷⁹ "שֶׁל־חֲנֻכָּה" – קדמונים, משתא־שבזי, כנסת הגדולה; "שֶׁל־חֲנֻכָּה": עץ חיים, שיבת ציון, עטרת זקנים.
 "שֶׁל־חֲנֻכָּה" – "של" המחוברת לשם שאחריה (בכתב ובניקוד) היא דרכם של אבות הטקסטים לספרות התנאים, וכבר נכתב רבות על זה.²⁸⁰ ויש רגליים לדבר, שכבר במאה

²⁷⁷ מבוא, עמ' 176-180.

²⁷⁸ והשווה מה שכתב ג' הנמן, צורות, עמ' 190.

²⁷⁹ ויש נוסח אחר בלא תיבת "של": להדליק נר חנכה. כן בסידורו של רס"ג.

²⁸⁰ ח' ילון, מבוא, עמ' 26-27; 189-193.

העשירית או ה-11 החלו הסופרים מפרידים אותה בכתב ובניקוד, כמנהגנו היום.²⁸¹ לא כן בכתביהם של יהודי תימן: בדורות האחרונים (מאימתי?) החלו מפרידים בכתב אבל (מחברים במקף) ומנקדים כאילו הייתה מחוברת.²⁸² הנה דוגמות מן התכלאלים שבדקנו: "שֶׁל־זִבְחִים", "שֶׁל־עוֹלָם", "שֶׁל־אַהֲרֹן".²⁸³ ואין ספק, שמדובר בהשפעת כתבי היד המאוחרים והדפוסים.

הרב צובירי פוסק: "הכי גרסינן כגרסת התכאליל דגרסי שלחנכה תיבת אחת, כך, שהלמ"ד נקוד פתח ודגש". לכאורה, הרי הוא משמר כאן נוסח קדום יחד עם תכלאל קדמונים, ממש כבאבות הטקסטים של המשנה. ולא היא! הנה המשך דבריו: "וכ"כ הרב מטה משה והרב מגן אברהם בשם השל"ה. ולזה הסכים המדקדק הגדול זלמן הענא הכהן ז"ל בספרו בניין שלמה... והוא מסביר שם דהכי נקטינן גם לפי הדקדוק". ובכן, לא על מסורת אבותיו מסתמך הרב צובירי אלא על תיקונייהם של מדקדקים בני אשכנז. גם במקרה הזה תיקנו המדקדקים האלה על דרך המקרא, כדרכם "הנה מִטָּתוֹ שֶׁל־שְׁלֹמֹה" (שה"ש ג, ז); "בְּשֶׁלְמִי הָרָעָה הַזֹּאת" (יונה א, ז). והראיה, שהן הרב צובירי הן מקצת המדקדקים האלה גרסו "של" צמודה רק בברכה על נרות חנוכה ("שֶׁל־חֲנֻכָּה") ולא במקומות אחרים בסידור ואף לא בנרות שבת. הנה דברי ר"י בער בסידורו עבודת ישראל:

של זבחים — כן הנוסחא בכל הסדורים הישנים וכ"י וכן במשניות ובגמרא וכן של יום, של מזבח, כולן מלת של בפני עצמה. ואין לנו רשות לשנות הלשון ולכתוב שלזבחים, שליום, כמו שעשה ר"ה, כי כן בלשון משנה מלת של מלה בפני עצמה בכל מקום... אף כי נמצא בלשון המקרא שלשלמה, בשלמי, כי כבר אמרו לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמה.

אבל בברכה על נר חנוכה הוא כותב: "שלחנכה — תבה אחת והוא כמו אשר לחנוכה, כלומר מועד לחנוכה ולא לזולת דבר אחר. כן כתב הרש"ל מביאו בשל"ה בדף רמט ע"ב ז"ל: 'להדליק נר שלחנכה תבה אחת, ולא של חנכה, קבלתי וטעם יפה נראה דבשלמא נר של שבת שהוא נר לצורך שלום בית'. ואכן, בהדלקת נרות שבת הפריד: להדליק נר של שבת. לסיכום: תכלאל קדמונים ואף תכלאל משתא-שבזי אכן משמרים מסורת כללית קדומה. תכלאל כנסת הגדולה הלך (בתיבה זו בלבד) אחר מדקדקי אשכנז ואנשי ההלכה שלהם מטעמים חוץ-לשוניים.

281 ראה מה שכתבתי לעיל, בתחילת הסעיף.

282 משניות נזיקין, קדשים וטהרות, כתב יד ירושלים (דפוס-צילום ירושלים תש"ל) הן לפי שעה המקור התימני היחיד המנוקד, ובו מופרדת גם בניקוד תיבת "של". דבר זה הביא את מורג לשאול, שמא הייתה למנקדו מסורת הגייה שונה מן המקובל בתימן (מבוא לדפוס הנ"ל). אולם ראה מה שהעיר צמח קיסר בחיבורו, ניקודה של מסכת יומא על-פי מסורת תימן, רחובות תשמ"ו, עמ' 14.

283 על המצב בתכלאלים אחרים ראה י' גלוסקא, התפילה, עמ' 99; 103-105.

ג. סיכום

בדקנו 11 חילופי לשונות בתפילה. נוציא את תיבת "של" ונסכם את הממצא בעשרה חילופים.

בשישה חילופים ניצב "כנסת הגדולה" בודד בגרסתו: "להבחין", "בפה עמו", "בשבחות ובזמירות", "תשבחות", "נרדמים", "מעון". בארבעת החילופים הנותרים שותף לו תכלאל "משתא-שבזי": "חלולים", "ושבחה", "באור פניך", "מדושני עונג". נראה לי, שממצאינו אלה מתחום חילופי הלשונות תואמים את הידוע לנו על השפעת ספרי ההלכה וסידורי התפילה שמקורם באירופה, בייחוד סידורי המקובלים מארץ ישראל.

אמנם המהרי"ץ הכניס כמה תפילות חדשות לסידורו, ואולם לא שלח יד במסורת הלשון של התפילה. הוא הצליח להגן על התכלאל התימני מפני השינויים שהכניס ר' יצחק ונה במחצית השנייה של המאה הי"ז בתכלאלים הרבים שהעתיק ובפירושו "חידושי" (או "פעמון זהב ורימון"), וגם בלם מעט את ר' שלום עראקי הכהן (אלאוסטא), שבא ממצרים לתימן והשתדל להחדיר את נוסח הספרדים לצנעא.²⁸⁴ אף על התכלאל של בני חבאן, "עטרת זקנים", נמצאנו למדים: בני חבאן קלטו קטעי תפילה נוספים אך שמרו על מסורת הלשון של אבותיהם.²⁸⁵

ומה בדבר תכלאל "משתא שבזי" שנתגלה ונדפס רק בימים אלה? הוא עומד באמצע הדרך הן בנוסח התפילה שקלט השפעה לא מעטה מן הדפוסים הן במסורתו הלשונית, שגם בה ניכרות השפעות חוץ-תימניות.²⁸⁶ ד. נספח: סידור עדן

הסידור היחיד שנדפס עד כה בנוסח עדן הוא: סידור "תפילת החודש" עם ספר מנהגים ונוסחי גירסאות כמנהג קהלא קדישא עי"ת עדן יע"א, שערך הרב בנין בן מנחם בנין, ירושלים תרע"ד.

סידור זה לא נכלל במחקרי, משום שהעיון בו לימדני שאין זה אלא סידור "תפילת החודש" (כשמו!) ששימש קהילות ספרדיות בארץ ישראל ובצפון-אפריקה. העורך צירף לו בראשו כמה דפים, ובהם תיאר מנהגים ושינויי נוסח בתפילה וכלל הערות מועטות גם בענייני חילופים בלשונות התפילה (ראה להלן), ובגוף הסידור העיר על עוד שתיים-שלוש נוסחאות. הנה הבולטות שבהן:

בקדיש:

במקומנו מקדם וימלוך (ולא: וימליך) מלכותיה בואו וכו' תע"ח (=תכלאל

284 י' רצהבי, עיונים. וראה ההקדמות שנכתבו לתכלאל קדמונים.

285 י' טובי, בדברי הקדמתו לתכלאל זה.

286 וכבר זיכה אותנו צמח קיסר במחקר ראשוני חשוב על מסורת הלשון של תכלאל זה – "עיונים ראשונים בתכלאל משתא", אפיקים, פח (תשמ"ז), עמ' 18-20.

עץ חיים), שכן היא הגירסא בנוסחת הרמב"ם ובכל התכאליל. ויפרוק עמיה – בדפוסים אין ב תיבות אלו מטעם שהוא כפול, ובהרמב"ם ישנו וגם בכל התכאליל, ואין לנו אלא דברי הרמב"ם אשר כל אבותינו נהיגי כותיה ובגוף הסידור: הַי העולמים – בפתח... כ"כ מהר"י צאלח. מעון הברכות – כך הגי' עיין תע"ח (=תכלאל עץ חיים).

זאת אפוא דוגמה קלאסית שקהילה מקהילות יהודי תימן אימצה את סידור התפילה הספרדי על נוסחאותיו וניקודו. למרות כל מה שנאמר לעיל על סידורו של הרב צובירי עדיין קרוב הוא הרבה לתכלאלים התימניים מלסידורים הספרדיים, בייחוד במסורתו הלשונית.

פרק ד

פרקים בתחביר ובסגנון

1. המספר המונה בלשון חכמים – התרופפות ההתאם במין

כל העוסק בספרות התלמודית לסוגיה, אי אפשר לו שלא יתמה על ריבוי הסטיות מן ההתאם במין במספר המונה לעומת הסדירות המלאה במקרא. האומנם הותרה הרצועה בלשון חכמים ונתבטלו כללי ההתאם? כיצד נסביר שינוי ניכר זה בשמות המספר דווקא? האם מקורו בלשון התנאים, כלומר בזמן חיותה של הלשון? מטרת סעיף זה לתאר את המצב בלשון התנאים¹ ובלשון האמוראים ולעמוד על ממדי התופעה ועל גורמיה.

א. המצב בספרות התנאים

ספרות התנאים על כל חיבוריה מכירה סטיות מן ההתאם במין במספר המונה.² ממדי הסטיות שונים מחיבור לחיבור, ובכל חיבור – מכתב-יד לכתב-יד ומדפוס לדפוס. והרי מבחר דוגמות מהדפוסים ומכתבי-היד:

1. מן הקונקורדנציה למשנה³

אחת: צד, שבוע (x3); שתי: אילנות, בתים, כסאות, נדרים, היעלמות; ארבע: לילות (x2), ספיקות, עשרונים, קבין. ארבעה: אבנים. חמישה: חביות (x2). עשרים ושבעה: אבנים. עשרה: שנים (x2).

2. מכתבי היד של המשנה ושל התוספתא

"שלשה אבנים הן" (ע"ז ג, ז = כי"ק [ה"א נמחקה]; כי"פ: "שלש").
"ארבעת אבנים" (אה' ו, א = כי"ק; כי"פ: "ארבעה").
"ארבעה מיתות" (סנה' ז, א = כי"ק; כי"פ: "ארבע").
"ארבעה קורות" (תוס' סוכה א, יב = כי"ו; כי"ע: "ארבעת").
"ארבעה קהילות" (תוס' קיד' ה, א = כי"ו וכי"ע).

- 1 החומר נבדק על פי המאגרים של האקדמיה ללשון העברית והשווה לעתים לכתב-יד אחרים.
- 2 מספר הסטיות במקרא זעום. ראה, למשל, גזניוס-קאוטש, דקדוק, עמ' 289.
- 3 קוסובסקי (אלה"מ) ייסד את הקונקורדנציה שלו על דפוס "קב ונקי" למשנה (דפוס זה נקי משיבושים שונים יותר מדפוסים אחרים, ונראה, שהוא הוגה ותוקן הרבה).

"שלשה קהילות" (תוס' קיד' ה, א = כי"ע; כי"ו: "שלש").
 "עשרים וארבעה מתנות כהונה" (תוס' חלה ב, ז = כי"ו וכי"ע).

3. מכ"י לונדון 341 לספרי דברים
 "אילו היו לי שלשה עיניים ואילו היו לי שלשה ידים ואילו היו לי שלשה רגלים" (פיס' שז, עמ' 344).

4. השוואת משניות אחדות במסכת שבת בין הדפוס הראשון
 (נאפולי רנ"ב) ובין כי"ק
 יא, ד: "הזורק ארבע אמות... מעשרה טפחים... מעשרה טפחים... והזורק ד' (בכי"ק
 'ארבע') אמות... לתוך ד' (בכי"ק 'ארבע') אמות... והזורק ד' (בכי"ק 'ארבע') אמות...
 חוץ לד' (בכי"ק 'ארבע') אמות... בתוך ד' (בכי"ק 'ארבע') אמות".
 יב, ג: "הכותב... משתי שמות" (בכי"ק: "משני").
 יב, ד: "הכותב שתי אותיות בהעלם אחד... על שתי (בכי"ק: "שני") כתלי זוית ועל שני
 לוחי פינקס".
 יב, ה: "וכתב שני זיינין (בכי"ק: 'שתי זיין') אחת בארץ ואחת (בכי"ק: 'ואחד') בקורה,
 על שני כתלי הבית... כתב אות אחת (בכי"ק: אחד < אחת) נוטריקון".
 יב, ו: "הכותב שני (בכי"ק: 'שתי') אותיות בשתי (בכי"ק: 'בשני') היעלמות אחת
 (בכי"ק: אחד < אחת) שחרית ואחת (בכי"ק: ואחד < ואחת) ערבית".

5. החילוף "אחד\אחת" בכי"ק
 כי"ק מרבה לכתוב "אחד" במקום "אחת", וסופר אחר תיקן על-ידי הפיכת הדל"ת
 לתי"ו. מניתי כ-50 תיקונים כאלה. בסעיף הקודם נמנו שלושה. הנה עוד דוגמות:
 "העובר עבירה אחד" (< אחת. אב' ד, יא); "הסורט סורטה אחד" (< אחת. מכות ג, ה);
 "אבל רשות אחד" (עיר' ט, א); "אחד עשרה צלעות" (אה' א, ח) – לא תוקנו.
 ואולם נמצאו גם מקרים מועטים של תיקון הפוך, כגון: "מין אחת" (< אחד. כר' ג,
 ב); "כל מין אחת" (< אחד. תר' ב, ד). חילוף זה מתעצם בביטוי "כאחת, (= יחד, בבת
 אחת). הצורה המקורית נשתמרה בלא ספק בכי"ק: "כאחת" (x45) על דרך הארמית.
 בדפוסי המשנה כבר מצינו 18 פעמים "כאחד". בכי"ו לתוספתא היחס "כאחת: כאחד"
 הוא 70:40. המצב בתלמוד הירושלמי⁴ קרוב לזה של כי"ק: "כאחת: כאחד" = 5:120,
 אבל המצב בתלמוד הבבלי שבדפוס⁵ שונה לחלוטין: כאחת: כאחד = 210:35.⁶

4 על-פי מ' קוסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי, א-ד (עד סוף האות כ), תשמ"ב-תש"ן.

5 על-פי ח"י קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, ירושלים תשי"ד ואילך.

6 במקרא נמצא "כאחד" בלבד (6x בספרי הבית השני), לרוב במשמעות אחרת. האם גם מצב זה השפיע על המעתיקים?

שכיחות החילוף הזה (אחד-אחת) אפילו בכ"י מעולה כמו כי"ק מלמדת, כנראה, על רקעו הפונטי: מימושה של דל"ת כתי"ו בחתימת תיבה. יש לציין עוד, שנמצאו חמישה חילופים כאלה בין הנוסח המסורתי של המקרא ובין הנוסח השומרוני, ולגבי מילה זו נמצאו שלושה מקרים של חילופי כתיב וקרי במקרא⁷.

נעבור עתה לעיון שיטתי במבחר שמות ששכיחותם מרובה ליד מספר מונה. נפתח בעיון מקיף בשני שמות המוגדרים במילונים לספרות חז"ל "זו"נ" (= זכר ונקבה)⁸.

I. פעם

השם "פעם" משמש בספרות התנאים הן במין זכר הן במין נקבה, והוא נזכר בספרות כדוגמה מובהקת לשמות מקראיים, ששינו את מינם ומשמשים בערבוביה בשני המינים, אך אין הדברים נכונים.

במקרא הוא משמש בנקבה (x61) מלבד מקום אחד: "הפעם הזה" (שופ' טז, כח), ובמקום נוסף לפי הכתיב: "בפעם אחד" (שמ"ב כג, ח. קרי: אחת). נראה, שבלשון התנאים יש למיין את כל החומר לשלושה מבנים⁹:

- פעם ראשונה\שנייה\שלישית – x5.
- פעם אחת – x8 (כמחציתם בפתיחה לסיפור מעשה).
- מספר מונה + פעמים:

זכר	נקבה
שני פעמים – x30	שתי פעמים – x3
שלושה פעמים – x30	שלוש פעמים – x2
ארבעה פעמים – x8	ארבע פעמים – x2
חמישה פעמים – x7	---
ארבעה וחמישה פעמים – x13	---
שבעה פעמים – x3	שבע פעמים – x12
עשרה פעמים – x10	---
סה"כ זכר = 106	סה"כ נקבה = 19

אפשר ש"פעם אחת" נשתמר בלשון התנאים מפאת ריבוי במקרא (x8).

7 שפרבר, עמ' 267-268. והוסף: "דמות אחד" (x2) ביח' א, טז; י, י.
8 ובצדק קבע ש' אלקיים, שבבואנו לקבוע את מינו של השם בלשון חכמים, אין לסמוך על המספר המונה. ראה חיבורו: "מינם של השמות במשנה על פי ההתאם התחבירי", עבודת מ"א, רמת-גן תשמ"ג, עמ' 25-27.
9 וכבר הציע מ' סוקולוף על פי בדיקתו בעברית של בראשית רבה כללי יסוד בלשון חכמים: א. מספר מונה (2 ומעלה) = זכר; ב. מספר סידורי = נקבה; ג. הצירוף "אותה הפעם". ראה: מדרש רבא על פי הגניזה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 134.

השימוש בנקבה בולט בעיקר במספר "שבע", ואין זה מקרה. עיון במובאות מלמד, ש"שבע פעמים" משמש בהקשר הפולחני של הזיית הדם, ומתוך זיקה ברורה ללשון הכתובים: "והזה מן הדם שבע פעמים" (וי' ד, ו ועוד בארבעה מקומות). גם היחס 7:106 בשימוש החופשי בלשון התנאים (בלי "שבע פעמים") אינו נראה מקורי. נראה לי, שכמה מההיקרויות של השימוש בנקבה הוא פרי שינויים מאוחרים, ואפשר שהמצב בתלמוד הבבלי (על כל פנים במסירתו המאוחרת) עשוי להעיד על מקור השיבושים. בכ"ק אפשר לראות את עקבות התיקונים מזכר לנקבה, כגון: "ארבע(ה) פעמים" (תע' ד, א); "ארבע(ה) וחמש(ים) פעמים" (שבת טו, ג).

נוכל לסכם אפוא ולומר, שבשימוש החופשי בלשון התנאים התפוצה משלימה: שם המספר הסודר ושם המספר "אחת" מותאמים תמיד בנקבה, כבמקרא, אבל שם המספר המונה נשתנה, והוא מותאם תמיד בזכר!¹⁰ והנה הטבלה המשווה – ז:נ:

	בלשון המקרא	בלשון התנאים	בבבלי
פעם אחד: אחת	8:0	58:0	100:3
שם מספר סודר	2:0	5:0	28:6
שם מספר מונה	41:0	106: [7?]	60:20

בבבלי מצינו ערבוביה גמורה: "פעם אחד" ו"פעם ראשון" וכיו"ב. והיחס בשם המספר המונה הוא 3:1 לטובת השימוש בנקבה לעומת 1:15 בספרות התנאים לטובת השימוש בזכר. ההשפעה על לומדי המשנה (ושאר חיבורי התנאים) ועל מעתיקה ומדפיסה באה אפוא מן הבבלי מכאן ומלשון המקרא מכאן.

נסיים סעיף זה בתעודה מעניינת, שבה נשתמרה טענת הקראים נגד הרבנים, שסטו מדקדוק המקרא או ששיבשוהו. הסופר הקראי מצטט את משנת ר"ה ד, ט: "תוקע ומריע ותוקע שלושה פעמים" (תחת "שלושה, נרשם בגיליון: "שלוש ראויה"). לאחר תום המובאה הוא מעיר:

שלושה פעמים לא כדעת יודעי דברי התורה שלושה פעמים היא כשורה ככ' שלש פעמים תחג לי בשנה שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך ג' ודמיוניהם. ושלושה בזכרים יהיה כמו ותצפנהו שלשה ירחים, וירא והנה שלשה אנשים נצ[בים].¹¹

10 על השפעת "זמן" הארמית במעבר של "פעם" למין זכר, כשהיא משמשת מספר מונה, ראה חיבורו של י' גלוסקא, השפעת הארמית, עמ' 967.

11 את כתב־היד (המוזיאון הבריטי OR. 5558 B/39) פרסם ח' הירשפלד, JQR N.S 8 (1918), p. 108. וטעה הסופר "שלש רגלים תחג" (שמ' כג, יד) ולא "שלש פעמים".

II. דרך

השם "דרך" משמש בספרים דוגמה קלאסית לשם מקראי שמינו התחבירי אינו מוכרע לא במקרא ולא בלשון חכמים. הרי הנתונים:

	זכר	נקבה
במקרא	54	29
בלשון חכמים	37	103

עיון מדוקדק בנתונים מראה, שמינו של השם הזה משתנה שינוי חלקי על פי התבנית שבה הוא משמש. נפתח במקרא:

א. שם המספר המונה לעולם בזכר: "דרך אחד" ($x6$), "שנים\שני דרכים" ($x2$), "שבעה דרכים" ($x2$).

ב. כינויים ופעלים: $x22$ בזכר, $x7$ בנקבה.

ג. שמות תואר ובינוני: $x22$ בזכר, $x22$ בנקבה.

ובלשון התנאים:

א. שם המספר המונה: "דרך אחד" ($x7$), "שני\שתי דרכים" ($x6:x4$), "שלושה דרכים"

($x10$), "ארבעה דרכים" ($x2$), "חמשה דרכים" ($x1$), "שבעה\שבע דרכים" ($x1$):

($x3$).

ב. כינויים: $x5$ בזכר, $x60$ בנקבה.

ג. שמות תואר ובינוני: $x5$ בזכר, $x36$ בנקבה.

הנה טבלה משווה – ז:ז:

	בלשון המקרא	בלשון התנאים
שם מספר מונה	0:10	7:27
כינויים ופעלים	7:22	60:5
שמות תואר ובינונים	22:22	36:5

עיון נוסף בחומר התנאי מעלה, שחריגים (השימוש בנקבה) מצויים כולם במשנה בלבד. הנה הנתונים במשנה:

זכר: "דרך אחד" (ביכ' ב, ו); "שלושה דרכים" (ביכ' ב, ו; קיד' א, א) "חמשה דרכים" (זבים ב, ד). בביכ' ב, ח נכתב בטעות "שני דרכים", ונמחקה 'שני'.

נקבה: "שתי דרכים" ($x4$), "שבע דרכים" ($x3$).

נבחן עתה את השימוש החריג (בנקבה):

א. נזיר ט, ד: "בשבע דרכים בודקין את הזב" (כי"ק, כי"ל). כי"פ גורס "בשבעה"; שם

ב, ב: "בשבע דרכים בודקין את הזב" (כי"ק₂, כי"פ, כי"ל, כי"פ ב).

- ב. זבים ב, ד: "הזב מטמא את המשכב בחמשה דרכים... והמשכב מטמא את האדם בשבע דרכים" (כי"ק₂, כי"פ, כי"פ ב).
- המאמר הראשון [והשני] מצוטטים בספרא (מהדורת וייס, עה ע"א): "מיכן אמרו בשבעה דרכים בודקין את הזב". וכן עולה מדברי הבבלי. וראה להלן. דפוסי המשנה גורסים בכולם "בשבעה".
- ג. קיד' א, א: "האשה נקנית בשלשה דרכים וקונה את עצמה בשתי דרכים" (כי"ק, כי"פ). בד"ר: "בשני".
- ובמקבילה שבתוספתא (קיד' א, א): "האשה נקנית בשלשה דרכים וקונה את עצמה בשני דרכים" (כי"ו). אבל בכי"ע: "בשתי".
- ד. חלה ד, ז: "חזרו לנהוג כדברי רבן גמליא' בשתי דרכים" (כי"ק, כי"פ, כי"ל).
- ה. ביכ' ב, ה: "תרומת מעשר שווה לביכורים בשתי דרכים ולתרומה בשתי דרכים" (=כי"ק, כי"פ, כי"ל). אבל בירוש' תר' מא ע"א: "בשני דרכים" (x2). דפוסי המשנה גורסים כולם "בשתי".

ועדיין צריך עיון, מפני מה "שבעה דרכים" ו"שני דרכים" הם שנשתבשו במשנה, והרי הם הם המתועדים במקרא. אף המצב בבבלי אינו מסייע לנו, שכן יש בו "שני דרכים" (x3) בלבד, ושמות מספר אחדים אינם מתועדים. האם "שתי פעמים" ו"שבע פעמים" השפיעו? וראה לעיל.

לסיכום: "דרך" בצירוף שם-מספר מונה משמש בזכר, כבמקרא, ובשאר המבנים חלה תפנית: במקרא 1:1.5 לטובת הזכר, ואילו בלשון חכמים 9.6:1 לטובת הנקבה! ולסיום נביא את דברי הבבלי בעניין זה. שנינו במסכת קידושין א, א: "האשה נקנית בשלושה דרכים (רק כי"פ גורס 'בשלש') וקונה את עצמה בשתי דרכים". וכן הגרסה בתוספתא קיד' א, א. מדברי הבבלי (קיד' ב ע"ב) עולה, שלסבוראים הייתה גרסה אחרת במשנה:

ומאי איריא דתני שלוש ליתני שלושה: משום דקא בעי למיתני דרך ודרך לשון נקבה הוא דכתיב: והודעת להם את הדרך ילכו בה (שמ' יח, כ). ואלא הא דתניא: בשבעה דרכים בודקין את הזב (זבין ב, ב) ניתני שבע? משום דקא בעי למיתני דרך ואשכחן דרך דאיקרי לשון זכר, דכתיב: בדרך אחד יצאו אליך ובשבעה דרכים ינוסו מפניך (דב' כח, ז).

III. דיבר

השם "דיבר" וריבוי "דיברות" מצויים הרבה בספרות התנאים. שני שימושים להם: א. במשמע דיבור, ומינם זכר, כגון שני דיברות, שלושה-עשר דיברות; ב. במשמע עשרת הציוויים שניתנו בסיני, וכאן מצינו הן "עשרת דיברות" (x10) הן "עשר דיברות" (x5). עיון נוסף מעלה, שהצורה "עשר" מופיעה לפני שם נטול תווית היידוע בלבד, ואילו

"עשרת" מופיעה לפני שני המצבים: "עשרת דיברות" (x5), "עשרת הדיברות" (x5). בירושלמי נמצא רק "עשרת הדיברות" (x10), ואף בבבלי נמצא לרוב "עשרת הדיברות" (x10) ורק פעם אחת "עשר דיברות". אין ספק, שאף במשמע הזה השימוש בזכר הוא המקורי: "הדיבר הראשון" (ספרא עט ע"ד); "כיצד ניתנו עשרת דיברות חמישה על לוח זה וחמישה על לוח זה" (מכיל' דר"י, בחודש, ח, עמ' 233). השם "דיבר" (במשקלו הנדיר) הלך ונרחק בכתבי-יד מאוחרים ובדפוסים מפני השם "דיבור",¹² והלומדים נתקשו בצורת הריבוי "דיברות" וחשבוה כנראה לצורת הריבוי של *דיברה,¹³ וכך נולד נולד "עשר דיברות". אבל הצירוף המיוחד לא נשתבש משום הקשר ל"עשרת הדברים" המקראי (x3!), שנזדמן פעם אחת גם במשנה קדומה: "וקראו עשרת הדברים" (תמיד ה, א). בתלמודים מצאנו סטייה גם בסינטגמות אחרות: "שמשם דיברות יוצאות לעולם" (ירוש' ברכ' ח ע"ג); "דיברות הראשונות" (x5, בבלי ב"ק נד ע"ב); "דיברות האחרונות" (x5, בבלי, שם). ונראה, שצורות אלו הן פרי גרירה (לצורן הריבוי -ות). כ"י המבורג לבבלי גורס בכולן "הראשונים", "האחרונים". וראויה לציון הערתו של ר' אברהם ב"ר עזריאל בספרו "ערוגות הבושם": "האומר עשרת הדיברות טועה". לדבריו יש לומר אפוא "עשר הדיברות".¹⁴

IV. כוס

שם זה שינה את מינו מנקבה במקרא לזכר בלשון התנאים:¹⁵ כוס ראשון, שני, שלישי, זה, אחר ועוד. ורק במספר המונה נמצאו חריגים מעטים:

זכר	נקבה
כוס אחד — x9	---
שני כוסות — x7	שתי כוסות — x2
ארבעה כוסות — x2	ארבע כוסות — x1
עשרה כוסות — x1	---

12 ראה מאמרי, הגדות ספרד, עמ' 112.

13 על ההצעות לניקודן של הצורות ביחיד וברבים ראה ח' ילון, פרקי לשון, עמ' 460-462; נ' ברגרין, לשוננו, לד (תש"ל), עמ' 165-166.

14 מהדורת א"א אורבך, חלק א', ירושלים תרצ"ט, עמ' 179-180. וכבר ציין מ' בר-אשר, שבמסורת יהודי מרוקו – תפילאלת, מקובל השימוש "לעשר" (= עשרת הדיברות); "סבת לעשר" (= שבת יתרו). ראה לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 174, 185. האם הערבית השפיעה ("עשר כלמאת") בעקבות המנהג לתרגם (בעיקר בבית) את הדיברות לערבית?

15 ניצן ראשון לשינוי זה נמצא במגילת ישעיהו: "לא תוסיפי לשתותו עוד ושמתינו ביד" (בנוסח המסורה: לשתותה, ושמתינו [נא, כב-כג]). ראה קוטשר, הלשון והרקע, עמ' 299. קוטשר סבור, ובצדק, שיד הארמית בשינוי מינו, שכן בכל ניביה הוא משמש בזכר. וראה גלוסקא, השפעת הארמית, עמ' 542-543.

בירושלמי מינו זכר בכל מקום: אחד, שני, שלישי, עשרה (סה"כ x9), אבל: ארבעה (x9): ארבע (x4). גם בבבלי מינו זכר בכל המספרים: אחד, שני, חמשה, עשרה (סה"כ x9). אבל: ארבעה (x4): ארבע (x8). נראה לי, שריבוי הסטיות במספר זה מקורו בקרבה הפונטית ארבע-ארבעה.

V. רגל (= חג)

השם "רגל" במשמע "חג" נתחדש בלשון התנאים, והוא משמש במין זכר, כגון: הרגל הראשון, האחרון, השלישי, הבא וכיו"ב. אבל במספר המונה מצאנו סטיות: שלושה רגלים (x9): שלוש רגלים (x3). הסטיות כאן הן פרי השפעת המקרא: "שלש רגלים תחג לי בשנה" (שמ' כג, יד); "כי הכיתני זה שלש רגלים" (במ' כב, כח, ועוד x2 שם בסמוך). ואפשר שגם הפסוק המקראי "שלש פעמים בשנה" החוזר ארבע פעמים בתורה (!) תרם את חלקו בשיבוש.¹⁶

VI. היעלם

"היעלם" וריבוי "היעלמות" הם צורות מקור מועצמות בלשון התנאים. הטבלה שלהלן מראה את הופעת המספרים המונים עם שם זה:

	במשנה	בספרא	בתוספתא	בירושלמי	בבבלי
אחד: אחת	0:6	1:12	6:6	5:32	26:26
שני: שתי	0:1	0:3	2:3	?	3:4
חמשה: חמש	---	---	0:3	0:1	4:1
סך הכול	0:7	1:15	8:12	5:33	33:31

מן הממצא ברור, שהמשנה והספרא (שבכתבי־יד!) משמרים את המצב המקורי, והוא נתמך גם על ידי הירושלמי, ואילו התוספתא (כיו"ו) והבבלי (דפוס) משקפים מצב תנייני. מדוע נשתבש שם זה בממדים כאלה? נראה לי, שהשיבוש החל במספר "אחד-אחת" (ראה לעיל, בראש פרק זה) ומכאן עבר השימוש במין נקבה גם למספרים אחרים, והעובדה שריבוי בצורן "-ות" הקלה על כך.

VII. סאה

זאת דוגמה לסטייה במינו של שם בעל צורן הנקבה -ה/ת. השם מקראי, והוא נקרה עם המספרים: "שלש סאים" (בר' יח, ו); "חמש סאים" (שמ"א כה, יח). להלן הפרטים על הופעת השם עם המספרים המונים:

16 ועד היום מקובל בפי עדות ישראל ובסידוריהן: מחזור לשלוש רגלים, עמידה לשלוש רגלים, מוסף לשלוש רגלים וכיו"ב.

בבלי	בספרות התנאים	
---	1:0	שתי: שני
2:12	1:14	שלוש: שלושה ¹⁷
3:1	3:4	ארבע: ארבעת
---	0:5	חמש: חמישה
1:0	---	שש: שישה
1:1	3:4	שמונה: שמונת
1:0	---	תשע: תשעה

נראה לי, שהמספר "חמש" לא נשתבש, ו"שלוש" נשתבש אך מעט בזכות היותם מתועדים במקרא. לעומתם נשתבשו הרבה "ארבע" ו"שמונה", משום שהם משמשים במבנה שבו רגילה לבוא צורת נסמך: "[בית] ארבעת קבין\כורין". מאחר שלמספרים הנקביים אין צורת נסמך מובחנת באותיותיה (ואף בטקסט מנוקד אין ההבדל ניכר אלא בשלושה מספרים) ניכרת כאן נטייה לעבור לצורות הזכר. וכפי שמצינו במקרא: "ושלשת נשי בניו" (בר' ז, יג); "לשלשת אחיכם" (איוב א, ד);¹⁸ "שלשת הנפת" (יהו' יז, יא); "ארבע כנפות הארץ" (יח' ז, ב; קרי: ארבע); "ושלשת ככרות לחם" (שמ"א י, ג). לכך יש להוסיף, שבמספר הנצמד לכינויים אין למעשה הבחנה בין שני המינים אלא בצורות "שתיהן", "שניהם".

במשנה ובתוספתא: "ארבעתן" – לנקבה x2; "שלושתן" – לזכר x25, לנקבה x13.

ב. המצב בתלמודים

הבדיקה בספרות האמוראים שונה בהכרח במהותה מן הבדיקה בספרות התנאים. בהעדר מהדורות מדעיות אנו נאלצים להסתפק במצוי בדפוסים, ובהעדר קונקורדנציות לרבים מחיבורי האמוראים יש להסתפק במצוי בתלמוד הבבלי ובמה שאפשר להפיק מן התלמוד הירושלמי. ואולם נראה לי, שבנידון דידן אין הפגם גדול, משום שהבבלי הוא החיבור שנלמד ונעתק הרבה, והוא השפיע השפעה מכרעת על העברית הרבנית ועל אחיותיה בכל הדורות, בייחוד מזמן שנרפס בשלהי המאה הט"ו.

17 כי"פ גורס גם "שלושת סאין" (ב"מ ג, ו), אבל כי"ק גורס "שלוש".

18 ואף היום תשמע בעברית הישראלית (גם ברובד דיבור גבוה שבו מקפידים על ההתאם במין): "שלושת הבנות", "חמשת המעצמות", "שבעת היצירות" וכיו"ב.

1. בבבלי

נבדקו עשרת המספרים המונים (להוציא "שמונה", שאינו מובחן אלא בנסמך של הזכר) בקונקורדנציה של קוסובסקי, ונרשם כל שם שיש בו סטייה מההתאם במין, ולצדו מניין התמניות של הסטייה (בסוגריים מוצג מניין התמניות של ההתאם הצפוי).¹⁹ נציג תחילה את הרשימה, ובעקבותיה יבוא ניתוח הממצאים.

אחד: חבית = 1, חצר = 5 (10), יד = 1 (18), כרת = 1 (3), סכין = 1 (1), סלע (מטבע) = 1 (1), עדות = 1 (8), פעם = 3 (150), צפרדע = 1 (3), רגל (איבר) = 3 (24), רשות = 3 (13), שבת = 1, שרות = 1.

אחת: אשם = 1 (4), גדי = 1 (1), דף = 1 (2), זוג = 1 (8), לילה = 6 (28), היעלם = 26 (26), צד = 1 (75), קיר = 1, קומץ = 2, רגל (חג) = 1 (6), שבוע = 1 (1), שם = 1 (12), שעיר = 3.

שני: אבנים = 2 (3), זרועות = 1 (1), יבמות = 1 (15), ידי- = 1 (47), ירכיים = 1 (שתי ירכות x6), כריכות = 2 (2), כריתות = 1, מחנות = 2 (3), מקלות = 1 (1), מנחות = 1 (8), טיפין = 2 (7), סאין = 2 (2), סלע (מטבע) = 12 (10), עיירות = 1 (9), עצמות = 3 (4), פרידין = 2 (3), מצוות = 1 (4), רבבות = 3, רגלים = 2 (8), שבלים = 2, שדראות = 8 (1), שיטין = 14 (1), שבועות = 1 (1), שוקיים = 1, תקנות = 1 (4).

שתי: אבות = 2, אגוזין = 1, אשמות = 2 (1), בתי- = 5 (4), דרכים = 1 (3), יבמין = 1, מצעות = 1, כללות = 2 (6), כוסות = 1 (9), כיסין = 3 (6), כתלים = 2 (5), לילות = 2 (1), לשונות = 5, נודות = 2, ספרי תורה = 1, עניינות = 1 (עניינים - x7), היעלמות = 3 (4), עצמות = 4 (3), עשרונות = 4 (3), עשרונות = 4 (עשרונים\ות - x7), פיות = 2, קולות = 2, מקומות = 4 (11), מקראות = 4 (8), שלחנות = 1, שמות = 2 (19), משתאות = 1 (1).

שלושה: אשירות = 1, חבורות = 1, הרצאות = 1, סאין = 2 (12), סכינין = 1, כללות = 1, שבלים = 1, שיטין = 1.

שלוש: אשכולות = 1, מטמוניות = 2, יינות = 1 (1), מינין = 1 (9), נהרות = 2, פעמים = 15 (4), קברות = 1, קולות = 1, שלומות = 3.

ארבעה: סאין = 2 (2), פסיעות = 1 (3), שיטין = 1, חלות = 1 (4).

ארבע: איסרות = 1, דורות = 1 (1), מדורות = 1, זוגות = 2, כוסות = 7 (4), לילות = 5 (4), לשונות = 4, מילין = 1 (4), מינין = 6 (6), עורות = 1, פייסות = 1, פעמים = 5 (3), קברות = 1, מקומות = 1, ראשי חדשים\שנים = 2.

חמישה: אימות = 1 (1), אמות = 1 (1), אומות = 1, בנות = 1, מנחות = 1 (1), מחנות = 1.

19 אין רשימותיי מתיימרות להיות ממצות ומדויקות, שכן לא תמיד מצאתי עקיבות בדרכי המיון של המחבר ובדרכי הציון של הסטיות (והצעות התיקון). כמו כן נמצאו הבדלים בין הנתונים שלו בערכים עצמם ובין הנתונים שבאו מרוכזים בשמות המספר.

חמש: אשמות = 1 (3), בני חורין = 1, מתים = 1, היעלמות = 4 (1), מקראות = 1, שמות = 1 (5), רבעים = 1.
שש: עוונות = 2, מדבריות = 2.
שבעה: אומות = 2, אותיות = 1.
תשעה: אזכרות = 1, סאין = 1, צפרדעין = 1 (1), נמלים = 1.
תשע: דפים = 1, ציבורין = 1, קבין = 1.
עשרה: כדי יין\מים = 5, ליטרין = 1 (3), מלכיות = 2, תקנות = 1.
עשר: דיברות = 1, מצעות = 4, נסיונות = 1, מסעות = 3, פעמים = 2 (3).
 עתה ננתח את הממצאים:
 א. היקף הסטיות: 307 תמניות.
 ב. חלוקת הסטיות לפי המספרים:

זכר	נקבה
אחד – 23 (13 שמות)	אחת – 46 (13 שמות)
שני – 68 (25 שמות)	שתי – 92 (26 שמות)
שלושה – 9 (שמונה שמות)	שלוש – 27 (שמונה שמות)
ארבעה – 5 (ארבעה שמות)	ארבע – 39 (16 שמות)
חמישה – 6 (שישה שמות)	חמש – 10 (שבעה שמות)
שישה – --- (---)	שש – 4 (שני שמות)
שבעה – 3 (שני שמות)	שבע – 5 (שם אחד)
תשעה – 4 (ארבעה שמות)	תשע – 3 (שלושה שמות)
עשרה – 9 (ארבעה שמות)	עשר – 11 (ארבעה שמות)
סה"כ זכר = 127	סה"כ נקבה = 180

- ג. הנטייה לסטות בהתאם במין גדולה במספרים נקביים יותר מבמספרים זכריים ביחס 1:1.86:
 ארבע: ארבעה = 1:8
 שלוש: שלושה = 1:3
 אחת: אחד = 1:2
 שתי: שני = 1:1.35
 ד. המספרים המועדים לשיבוש הם (לפי סדר יורד): שני\שתי (x160); אחד\אחת (x69); ארבעה\ארבע (x44); שלושה\שלוש (x36).
 ה. השמות שבסביבתם נוטים המספרים להשתבש (בסוגריים מספר התמניות של קיום ההתאם כצפוי):

פעמים – 20 (x60); היעלם – 31 (x33); שיטין – 1 (x15);²⁰ סלעים (מטבע) – 13 (x11); לילה, לילות – 33 (x13).
ו. צורני היחיד והרבים שלידם נוטים המספרים להשתבש:

צורן היחיד	צורן הריבוי	המין	שם המספר	מניין השמות
א	0	זכר	נקבי	42
ב	0	זכר	נקבי	22
ג	ה/ת	נקבה	זכרי	21
ד	ה/ת	נקבה	זכרי	7
ה	0	נקבה	זכרי	8
ו	0	נקבה	זכרי	5
ז	0	זכרי	נקבה	4

יוצא אפוא, שבסביבת שמות בעלי צורן הריבוי -ות (שמינם זכר! ראה לעיל, סעיף א) נוטים המספרים להשתבש יותר מבסביבת שמות בעלי צורן -ים (שמינם זכר! ראה לעיל, סעיף ב) ביחס של 1:1.9. עוד יוצא, שבסביבת שמות בעלי צורן הריבוי -ות (שמינם נקבה! ראה לעיל, סעיפים ג, ה) נוטים המספרים להשתבש יותר מבסביבת שמות בעלי צורן -ים (שמינם נקבה! ראה לעיל, סעיפים ד, ו, ז) ביחס של 1:1.81. ואשר לצורן היחיד – שמות בעלי הצורן ם נוטים להשתבש יותר משמות בעלי צורן ה-ת ביחס של 1:2.96.

2. בירושלמי

נבדקו רק שני המספרים הנמצאים בקונקורדנציה: "אחד" – "אחת"; "חמשה" – "חמש".
הנה הסטיות:

אחד: גורן = 2 (2), כרת = 6 (2), עדות = 3 (6), סלע (מטבע) = 3 (1), עיר = 1 (3),
עצם = 1, פעם = 3 (67), צפרדע = 1 (1), רוח = 1 (12), רשות = 3 (16), שבת = 3 (13).

אחת: חט = 1 (1), מתן = 4, העלם = 5 (32), קיר = 1 (1).

חמישה: פרוטות = 1 (1).

ובכן, אחד – x27: אחת – 1:2.5 (x11). זהו יחס הפוך למצב בבבלי (2:1). הוא דומה לנטייה בכי"ק.

20 אבל תמיד: "שיטה אחרונה" (x8). בספרות התנאים: "שיטה אחת" (x2), "שתי שיטין" (x1), "שני שיטין" (x1).

סיכום

מבדיקה מקפת של עשרות שמות, שמקצתם נתפרטו לעיל, אנו למדים, שגורמים רבים חברו ביצירת הרושם, שכללי ההתאם נתבטלו בלשון-חכמים. נמייך אותם לשתי קבוצות:

1. גורמים הקשורים בשמות:

- I. שמות ששינו את מינם, כגון: כוס, פעם.
- II. שמות שחל בהם בידול סמנטי, כגון: רגל (= חג) שמינו זכר.
- II. שמות המשתמשים בשני המינים אבל (לפחות חלקית) בתפוצה משלימה, כגון: פעם, דרך.

2. גורמים הקשורים במספרים:

- I. העדפת צורת הנסמך של הזכר, משום היותה מובחנת מצורת הנפרד – שלושת, ארבעת וכיו"ב. (ראה: סאה).
 - II. עמעום הניגוד הפונטי: אחד\אחת, ארבע\ארבעה.
 - III. פענוח מוטעה של קיצורי תיבות: ארב' = ארבע\ארבעה פעמים.
 - IV. פענוח מוטעה של אותיות המצינות מספרים: י' דיברות = עשרת/עשר.
- שלושת הגורמים הראשונים אינם קשורים כלל במספר המונה גופו, והם פעלו בתקופת חיותה של הלשון, כלומר בתקופת התנאים.
- שני הגורמים שאחריהם (ד, ה) הם מורפו־פונולוגיים וקשורים במספר המונה גופו. ונראה שאף אלו החלו את פעולתם בתקופת התנאים. שני הגורמים האחרונים (ו-ז) קשורים במסורת הכתיבה של הסופרים שנתגבשה בעיקר מתקופת הגאונים ואילך.²¹
- לא כן בספרות האמוראים. לומדים ומעתיקים (בעיקר של הבבלי) שיבשו במרוצת הדורות את מערכותיה הדקדוקיות של לשון התנאים, משום שלא עמדו על מורכבותן ("פעם אחת" אבל "חמשה פעמים"; "רגל אחת" אבל "רגל (חג) אחד" וכיו"ב) ומשום שלא תמיד עמדו על ההבדל בין מה ששגור בפיהם מן המקרא ובין מה שהוא לשון התנאים (שני כוסות, כוס ראשון). מצב זה יצר את הרושם, שנפרצו גדריו ההתאם. מכל מקום, אני מניח, שההתרופפות החלה מסוף תקופת הגאונים והלכה ונתעצמה במרוצת הדורות. כל זמן שאין בידינו תיאור התופעה על פי כתבי־יד קדומים (כגון כ"י המבורג, כ"י מינכן וקטעי גניזה של התלמוד הבבלי), לא נוכל לדעת את היקפה האמיתי ולא נוכל להבחין בין שכבה קדומה של סטיות ובין שיבושים אקראיים של מעתיקים מאוחרים ומדפיסים. מכל מקום, מעתיקי המשנה ומדפיסיה בכל הדורות הושפעו בעניינים שונים מן הבבלי – מדמות הכתיב שבו ועד למישור התחבירי.²²

21 על שתי תופעות אלו דנתי בהרחבה לעיל, בסעיף: מסורות כתיב וכתיבה בספרות התנאים.

22 אין צריך לומר, שתופעת ההתרופפות של כללי ההתאם במין חוזרת, ואף ביתר עצמה, בעברית הישראלית המדוברת, וראויה פרשה זו להיבדק בדיקה מקפת. ראה לפי שעה, י' אבינרי, יד הלשון,

2. מערכת ה"זמנים" בלשון המשנה

שינויים מהפכניים חלו במערכת ה"זמנים"²³ של הפועל בלשון חז"ל. במקום מערכת מורפולוגית כפולה ("פשוטה" ו"מהופכת") ורב-ערכית בלשון המקרא מצטיירת לפנינו מערכת אחת מגובשת וכמעט חד-ערכית. אמנם רחוקה מערכת הזמנים של לשון חז"ל מן התיאורים הפשטניים והמטעים שיוחסו לה בספרי הדקדוק. הנה, למשל, תיאורו של מ"צ סגל:²⁴ "אולם במשנית מיוחדת הצורה קטל לזמן עבר והצורה יקטול לזמן עתיד והבינוני לזמן הווה". ודבריו שבהמשך כאילו באו להוציא מכלל ספק: "ורק לעתים רחוקות אנו מוצאים, שהצורות האלו משמשות שלא לזמנים המיוחדים להם". מו"ר פרופ' י' קוטשר ז"ל דחה תיאור זה ואף הגיש לנו את המפתח להבנת המערכת בלשון חז"ל. הוא קבע,²⁵ שהבינוני משמש להבעת הווה\עתיד, וצורות יקטול עברו למערכת המודאלית. למרבה הצער, לא הספיק קוטשר לערוך בכתב את משנתו בסוגיה זו.²⁶

בסעיף זה אנו מבקשים להציע תיאור כללי של מערכת ה"זמנים" בלשון המשנה (על-פי כי"ק וכי"פ). הגבלנו את עצמנו ללשון המשנה (במובנה המצומצם), משום שמקובלת עלינו הדעה, שכל מחקר מדעי בלשון חז"ל שומה עליו להתבסס תחילה על המשנה, הן מפני החשיבות של בדיקת קורפוס ספרותי סגור הן בשל טיב כתב-היד שלה.²⁷ מטירתי כאן היא להגיש תיאור סינכרוני של המערכות בלשון המשנה, ועל כן לא ייעשה בו ניסיון להסביר את השינויים מלשון המקרא ולהתחקות אחרי מקורם. פרשה מורפו-סינטאקטית זו רחבה היא ורבת פנים, וראויה היא שכל צד מצדדיה יזכה למחקר מקיף.

עד כה לא ניתנה הדעת שהמשנה משקפת בעיקר את לשון ההלכה, ולפיכך תמצא, שרוב צורות הפועל (מחוץ לצורות קטל) משמשות בפסקי הלכה: לאזהרה ולאיסור, להיתר ולחיוב. ואף כי תכנים אלה הם בגדר המערכת המודאלית, ראינו להפריד בפירוט ובהדגמה בין הנוסחאות של פסקי הלכה ובין השימוש החופשי. מכל מקום,

תל-אביב תש"ך, עמ' 356-357; ר' גלעד, "שלוש שקל, שבע שקל...?" לשון ועברית, 3 (תש"ן), עמ' 59-60; "שבנא הסופר, 'קילוסים וקלסות: דברים בעלמא – על פשעי שלושה וארבעה לא אשיבנו', לשון ועברית", 4 (תש"ן), עמ' 52-56.

23 מונח זה משמש כאן בהוראתו הרחבה הן מן הצד המורפולוגי (כל צורה פועלית, לרבות ציווי, בינוני ומקור) הן מן הצד הסמנטי (זמנים, מודוסים ואספקטים), ולפיכך הושם במרכאות. בבואו ללא מרכאות הוא ישמש בהוראה המצומצמת של tense.

24 דקדוק, עמ' 125. והשווה: י' פרץ, משפט הזיקה, תל אביב תשכ"ז, עמ' 38.

25 עברית, טור 647; יודאיקה, טור 1600. יש לציין, שבספרו הלשון, עמ' 32 ועמ' 268, הוא עדיין מסתמך על הנאמר בספרו של סגל, דקדוק.

26 בתרביץ, לז (תשכ"ח), עמ' 402 (ביקורתו על ספרו ז' בן-חיים) הוא מעיר שהרצה על כך, ובדעתו לפרסם את הדברים.

27 דרכו של סגל לצטט בספרו מכל הספרות התנאית והאמוראית (ההלכתית והמדרשית) מסלפת את המצב בפרשה זו ובפרשיות אחרות.

אפשר שמקצת המערכות שיתוארו במאמרנו לא ישקפו נאמנה את המצב בלשון חז"ל שבחיבורים אחרים. תיאור כללי מקיף ללשון התנאים אפשר לו שייכתב רק לאחר שיתוארו המערכות של חיבורים מטיפוסים אחרים.

I. מערכת הזמנים

מספר הצורות הפועליות הנמנות עם מערכת ה"זמנים" בלשון המשנה נצטמצם במידה ניכרת לעומת המצב במקרא, וכנגד זאת נצטרפו צורות חדשות אחדות.

ואלה הצורות המקראיות שנעלמו:

1. צורות "מהופכות": ויקטול, וקטל.
 2. צורות יקטול ו-קטול מוארכות.
 3. צורות יקטול ו-קטול מקוצרות.
 4. צורות מקור מוחלט.
 5. צורות מקור נטוי חוץ מצורת "לקטול".
- על שרידיהן של כמה מן הצורות האלה ראה בסעיף האחרון של תת-פרק זה. ואלה הצורות שהצטרפו למערכת:

1. צורות הבינוני (במקרא הן משמשות בעיקר כשמות).
 2. הצורה המורכבת "היה (בתחיליות ובסופיות) + בינוני".
 3. הצורה המורכבת "עתיד לפעול"
- הצורות הישנות והחדשות נתארגנו היטב ויצרו מערכות חדשות של זמנים ומודוסים. בסעיף זה נעסוק במערכת הזמנים: תחילה נציג אותה באורח סכימאטי, ואחר כך נפרט ונדגים את הקטגוריות שיש בהן משום חידוש.
- קטל = עבר; בינוני = הווה/עתיד; עתיד לקטול = עתיד.
- ליתר דיוק יש לומר, שבסיסה של המערכת הוא דיכוטומי: קטל = עבר; בינוני = לא עבר. אולם בשעה שמבקשים להבחין בין הווה לעתיד, מצטרפת הצורה המורכבת "עתיד לפעול", ואז מתקבלת מערכת משולשת, כדלהלן:

	א	ב	ג
הזמן	עבר : הווה	עבר : עתיד	הווה : עתיד
הצורה	קטל : קוטל	קטל : קוטל	קוטל : עתיד לקטול

ושני מאמרים במסכת אבות מדגימים זאת היטב:

א, א: "דע מאין באתה (=עבר) ולאין אתה הולך (הווה/עתיד) ולפני מי אתה עתיד ליתן (=עתיד) דין וחשבון".

ד, כב: "שעל כרחך אתה חי (=הווה) ועל כרחך אתה מת (=עתיד) ועל כרחך אתה עתיד ליתן (=עתיד רחוק!) דין וחשבון".

הדוגמה האחרונה (ובמידת־מה גם הראשונה) מראה, ש"עתיד לקטול" עשויה לשמש גם לצד בינוני שהוראתו עתיד, ואז קיימת התחושה, שהוא מציין עתיד רחוק. ועתה לפירוט ולדוגמות: צורות קטל לציון עבר אינן זקוקות לפירוט ולהדגמה, שכן היחסים כאן בין הצורה לתוכן הם קבועים וחד־ערכיים.²⁸ נעבור אפוא לצורות האחרות:

1. בינוני = הווה

צורות בינוני של הפעלים "אמר" ו"אסר" המציינות הווה שכיחות כמעט בכל משנה: "רבי (פלוני) אומר\אסר"; "וחכמים אומרין\אוסרין", וכן "מתיר". הדוגמאות מפעלים אחרים אינן רבות (ראה להלן), והרי מקצתן:

"החזן רואה היכן התינוקות קורין" (שבת א, ג); "משעה שהכהנים נכנסין לוכל בתרומתן" (ברכ' א, א); "לא יחסוך מפני שהוא ממעט מלאכתו של בעל הבית" (דמ' ז, ג); "מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם" (פאה ח, ט); "אמר מין גלילי: קובל אני עליכם פרושים" (יד' ד, ז).

למעשה, הבינוני משמש גם להווה תמידי\הרגלי, ולא נתפתחה בו דרך הבעה מיוחדת. השווה סעיף ג'.

2. בינוני = עתיד

מספר הדוגמות של צורות בינוני במשנה המציינות עתיד הוא מועט. וכבר אמרנו לעיל, שגם לשימוש בהוראת הווה אין דוגמות רבות במשנה. ובכן, מהי הוראתן של רוב צורות הבינוני? אלה משמשות בנוסחאות של פסקי הלכה בהוראת "מותר\רשאי" ו"חייב", כפי שעוד נפרט בסוף הסיף השני.

"וכל מי... אינו מת מן הזקנה עד שיפרנס" (פאה ח, ט); "כשהיה מתפלל על החולים היה אומר: זה חייה וזה מת" (ברכ' ה, ה); "מה היום הזה הולך ואינו חוזר אף הן הולכין ואינן חוזרין" (סנה' י, ג); "אמרה קונם תאינים שאינני טועמת" (נדר' יא, ו); "עומד אדם... ואומ' מיכן אני אוכל למחר" (ביצה ד, ז); "הסתכל בשלושה דברים ואין את בא לידי עבירה" (אב' ב, א).

בכמה דוגמות נראה בעליל כיצד המשנה ממירה צורות יקטול שבפסוק בצורות בינוני:

"על זה נאמר (קה' א, טו) מעות לא יוכל לתקן וחסרון לא יוכל להמנות. ר' שמעון בן מנסיה אומר איזהו מעוות שאינו יכול לתקון (חג' א, ו-ז); "דור המבול אין להם חלק לעולם הבא ואין עומדין בדין שנאמר (ברכ' ו, ג) לא ידון

28 על דוגמות אחדות של השימוש בצורת "קטל" במשפטי תנאי להוראת עתיד מוקדם ראה סגל, דקדוק, עמ' 127; בנרוד, לשון, עמ' 544.

רוחי באדם לעולם. ר' נחמיה אומר אלו ואלו אין עומדין בדין, שנאמר (תה' א, ה): על כן לא יקומו רשעים במשפט וחטאים בעדת צדיקים" (סנה' י, ג).

והדוגמה שלהלן מלמדת כנראה שהאמוראים היו ערים לשימוש הזה במשנה. במסכת ברכות (ח, ה) שנינו: "בית שמאי אומרים שברא מאור האש. ובית הלל אומרים בורא מאורי האש". בתלמוד הבבלי (ברכ' נב ע"ב) מסביר רבא במה הם חולקים: "אמר רבא בברא כולי עלמא לא פליגי דברא משמע (=עבר), כי פליגי בבורא. בית שמאי סברי: בורא דעתיד למברא (=עתיד). ובית הלל סברי בורא נמי דברא משמע (=עבר).²⁹

3. עתיד לקטול = עתיד

ברוב הדוגמות ניכר הצורך בציון עתיד מפורש (שלא כהווה\עתיד), שכן ההקשר מורה על עתיד רחוק (יום הדין, ימות המשיח וכדומה), או שלצד "עתיד לפעול" משמשת מילת זמן עתידית (מחר וכיו"ב):

"בו המים מפכים ועתידין להיות יוצאין מתחת מפתן הבית" (שק' ו, ג); "הנוגע בכובד העליון... ובעירה שאינו עתיד להחזירה טהור (כלים כא, א); "אומר מערב שבת: מה שאני עתיד להפריש למחר הריהו מעשר" (דמ' ז, א-ה); "מי שפרע מאנשי דור המבול הוא עתיד ליפרע ממי שאינו עומד בדיבורו" (ב"מ ד, ג); "עתיד הקב"ה להנחיל לכל צדיק וצדיק שלוש מאות ועשרה עולמות" (עוק' ג, יב).

וכן מצוי הצירוף השמני הקבוע "ל\ש\ה + עתיד לבוא", המשמש אף הוא במקום שנדרשת הבחנה בין עבר והווה ובין עתיד:

"שנה זו אסור בכל השנה וראש השנה לעתיד לבוא" (נדר' ח, א. בכי"ק: "שעתיד לבוא"); "היורשין משביעין אותה על העתיד לבוא ואין משביעין אותה על מה שעבר (כת' ט, ו); "מותרין באותו שבת ואסורין לעתיד לבוא" (עיר' ט, ג).

לצד "עתיד לקטול" אנו מוצאים גם את הצורה הסינתטית "סופו לקטול" בהוראת עתיד, אלא שצורה אחרונה זו משמשת כנראה בעיקר לציון פעולה ודאית או הכרחית בעתיד:

"או שמא אין אתם יודעין שסופינו לבדוק אתכם בדרישה ובחקירה" (סנה' ד, ה); "אם יש ביצה סופה לצאת" (בכ' ו, ו); "שסוף משקה לצאת" (כלים ט, ד); "כל המקיים את התורה מעוני סופו לקיימה מעושר" (אב' ד, ט).

29 השווה פסח' קיז ע"ב (גאל ישראל\גואל ישראל). וראה את הערת ז' בן-חיים, לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 234, הערה 25א; א' בנדויד, לשון, עמ' 547.